

Journal of Universal History Studies

Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri¹

Lapis Lazuli in Ancient Mesopotamian Culture and Its Various Types

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 20.05.2022 / 24.07.2022

pp. 138-163

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 5(2) • December • 2022 •

Sema Arslan

Researcher, Dr., Balıkesir, Turkey

Email: semarslantr@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-7281-8501

Cite: Arslan, S. (2022). Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri. Journal of Universal History Studies, 5 (2), 138-163. DOI: 10.38000/juhis.1119159

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 2.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Mezopotamya’da ham madde kaynağı bulunmayan Lapis Lazuli, bu coğrafyada yaşamış toplumlar tarafından benimsenmiş ve onların kültürlerinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Çivi yazılı belgelerde lapis lazuli, Sumerce ZA.GÎN, Akadca *uqnû* kelimesi ile ifade edilmiştir. Literatürdeki yeni değerlendirmeler, *uqnû* kelimesinin mavi taşları içeren genel bir adlandırma olduğunu ve bu kelimenin maviden mavimsi renk tonlarına kadar benzer taş türlerini ifade ettiğini göstermektedir. Lapis lazuli, yıldızlı gökyüzüne benzeyen derin mavi renge sahip bir taştır. Mezopotamya toplumları taşın renginden ve görünüşünden dolayı ona kutsiyet atfetmişler ve ona sembolik anlamlar yüklemişlerdir. Mezopotamya’da cam üretim teknolojisinin gelişimiyle lapis lazulinin imitasyonu yapılmış dolayısıyla bu taş bazı çivi yazılı belgelerde “dağ lapis lazulis” (hakiki) veya “fırın lapis lazulis” (yapay) gibi farklı isimlerle kaydedilmiştir. Lapis lazulinin aralarında fark bulunan türleri ve onlar hakkındaki bilgiler *ĤAR.ra=ĥubullû Serisi* ve *Abnu ŝikinšu Serisi* gibi mineraloji ve petroloji alanlarına yönelik bilgiler aktaran yayınlar sayesinde aydınlatılmıştır. Bu çalışmada, çivi yazılı belgeler doğrultusunda yapılmış analizlere göre Mezopotamya’da lapis lazuli taşının önemi, kullanım alanları ve taşın bazı türleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Mineraloji, Lapis Lazuli, *ĤAR.ra=ĥubullû Serisi*, *Abnu ŝikinšu Serisi*.

Abstract

In Mesopotamia, Lapis Lazuli, which has no raw material, has been adopted by societies that lived in this geography, and lapis lazuli has been intensely used in their cultures. The lapis lazuli has been stated as ZA.GÎN in Sumerian and *uqnû* in Akkadian languages in cuneiform documents. According to recent assessments in the literature, the term *uqnû* is a general expression for blues stones and refers to similar stone types between blue and bluish colour tones. The lapis lazuli stone has a deep blue colour similar to a starry sky. Mesopotamian civilizations have attributed sanctity because of its colour and appearance, and they have ascribed symbolic meanings to this stone. Imitation of lapis lazuli has been made with the advancement of glass production technology in Mesopotamia. Thus, this stone has been noted in some cuneiform documents with various names, such as mountain (genuine) lapis lazuli or kiln (artificial) lapis lazuli. The different types of the lapis lazuli and information about them have been clarified by *ĤAR.ra=ĥubullû* and *Abnu ŝikinšu* in ancient writings about mineralogy and petrology fields. This study will discuss the importance, application fields, and several lapis lazuli stone types according to analyses in live with cuneiform documents.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Mineralogy, The Lapis Lazuli, *ĤAR.ra=ĥubullû*, *Abnu ŝikinšu*.

Giriş

“*Hanum; yıldızlı gökyüzü gibi renkli bir lapis lazuli tableti elinde tutan.*” (ETCSL c. 4.16.1. Nisaba’ya İlahi (Nisaba A) st. 1)

Mezopotamya coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen çivi yazılı tabletler sayesinde, söz konusu coğrafyada var olmuş toplumların kültürel yaşamlarına ışık tutacak bilgilere erişim sağlanmaktadır. Mitoloji, tıp, edebiyat veya hukuk gibi alanların yanı sıra mineraloji (mineralleri inceleyen bilim dalı) ve petroloji (taşları ve kayaçları inceleyen bilim dalı) gibi alanlar hakkında veriler içeren erken dönem kayıtlara erişilmiştir (Boson, 1938, s. 266-273; Moorey, 1999; Postgate, 1997, s. 205-224).

Mezopotamya’da yaşamış toplumlar bu bölgede büyük ve küçük kentler kurmuşlar ve onlar bu kentlerde çeşitli ham maddelere ihtiyaç duymuşlardır. Bu bağlamda onlar günlük yaşamlarında kullandıkları kap-kacak, takı ve aksesuar gibi materyaller için gerekli olan değerli madenleri ve değerli taşları kendi kentlerine ithal etmişlerdir. Mezopotamyalılar, zamanla çivi yazısının gelişimiyle günlük yaşamlarına ışık tutan pek çok bilgiyi tabletlere kaydetmiştir (Uhlig, 2018, s. 163-164). Kaydedilen bu tabletlerin bazıları Sumerce ve Akadca iki dilli vesikalardır. Bu iki dilli vesikalar arasında taşlar ve mineraller hakkında bilgiler barındıran tabletler de bulunmaktadır. Bu tabletlerin bazıları seriler halinde kaydedilmiş ve onlar sözlük olarak nitelendirilmiştir. Bu serilerin önemlilerinden biri *Materialien zum Sumerischen Lexikon* adıyla bilinmekte ve seri literatürde *MSL* kısaltma adıyla geçmektedir. Ayrıca söz konusu seri *HAR.ra=hubullû* kısaltma adıyla da ifade edilmektedir. Serinin büyük bir kısmı Eski Babil Dönemi’ne (yaklaşık MÖ 2. binyıl) tarihlendirilmektedir. Bu seri ciltler halinde yayımlanmış ve seride maden, kil veya taş gibi materyalleri içeren Sumerce ve Akadca kelimeler alt alta kaydedilmiştir. Taş ve mineral isimlerinin kaydedildiği cilt *MSL 10* adıyla bilinmektedir. Söz konusu cilt, taşların renkleri ve taşlardan yapılmış nesnelere hakkında bilgi sunmaktadır. Bu ciltte lapis lazulinin pek çok türü kaydedilmiştir (Balkan, 1941, s. 883; *MSL 10 II*. st. 52-120; Postgate, 1997, s. 213; Schuster-Brandis, 2008, s. 10-11). Bu ciltteki kayıtlar hem taşın popüleritesi hakkında hem de taşın kullanımı hakkında fikir oluşturmaktadır. Bu cilde göre lapis lazulinin türlerinden birkaç örnek şu şekilde sıralanabilir: $Na_4.za.gin$ (lapis lazuli); $na_4.za.gin.duru_5$ (zagındurû-camı?/zagındurû-pigmenti); $na_4.bî.za.za.za.gin$ (lapis lazuli kurbağa); $na_4.su_6.za.gin$ (lapis lazuli sakal); $na_4.kişib.za.gin$ (lapis lazuli mühür); $na_4.lagab.za.gin$ (lapis lazuli blok) (*MSL 10 II*. st. 52; *II*. st. 53; *II*. st. 81; *II*. st. 88; *II*. st. 117; *II*. st. 118).

Mezopotamyalılar günlük yaşamlarında pek çok taş türü kullanmıştır. Çivi yazılı belgelerde farklı taş türlerini tanımlayan kelimeler kaydedilmiştir. Bu belgelerde taşların görünüşü tanımlanırken bitkilerin veya hayvanların rengi tercih edilmiştir (Postgate, 1997, s. 205-217). Taşların ve minerallerin görünüşleri hakkında bilgi içeren önemli metinlerin başında *Abnu šikinšu* (NA_4 GAR-šû: “*Taş ki görünüşü...*”) adıyla bilinen seri gelmektedir. Bu seride taşların ve minerallerin dış görünüşü tarif edilirken “*Taş ki görünüşü/doğası ... şudur*” ifadesi kullanılmıştır. Söz konusu serinin çivi yazılı metinleri, bu metinlerin farklı kopyaları ve onların tercümelemleri Schuster-Brandis tarafından yayımlanmıştır (Schuster-Brandis, 2008). Ayrıca Thompson tarafından taşlar ve mineraller üzerine bir sözlük yazılmıştır. Bu sözlükte, Asur kimyası ve Asur jeolojisi hakkında analizler bulunmaktadır. Söz konusu alanlar çivi yazılı belgeler ve arkeolojik bulgular doğrultusunda detaylandırılmıştır. Bu sözlük literatürde *DACG* kısaltmasıyla bilinmektedir (Thompson, 1936).

Mezopotamya’da zamanla nüfus çoğalmış ve dolayısıyla prestij ve lüks göstergesi ürünlere talep artmıştır. Bu bağlamda Mezopotamya’da yaşamış toplumlar, takılarda ve aksesuarlarda kullanılmak üzere

statü sağlayan lapis lazuli gibi değerli taşlara ihtiyaç duymuştur (Uhlig, 2018, s. 166-167). Mezopotamya toplumları, takılarda ve aksesuarlarda en fazla agat, lapis lazuli ve karnelyan gibi süs/mücevher taşlarını kullanmıştır. Bu taş türleri genellikle amuletler, boncuklar ve kolyelerde tercih edilmiştir (Moorey, 1999, s. 99-100; Röllig, 1980-1983, s. 489; Schuster-Brandis, 2008, s. 11; Steinkeller, 1982, s. 250-252).

Mezopotamya’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen takı, aksesuar, kap-kacak, müzik aleti vb. buluntu örneklerinde lapis lazulinin kullanıldığı anlaşılmış ve bu buluntular üzerine araştırmalar yapılmıştır (Rosen, 1988, s. 25-41; Rosen, 1990, s. 19-51; Herrmann, 1968, s. 29-54; Woolley, 1934, s. 103-190). Arkeolojik buluntular üzerine araştırmalar dışında, taşın Tunç Çağı’nda ticareti, fiyatı ve kullanım alanları incelenmiştir (Uyanık ve Morkoç, 2021, s. 160-181). Taşın Amarna Mektupları bağlamında Mısır ilişkilerindeki rolü ele alınmıştır (Morkoç ve Uyanık, 2021, s. 1785-1799). Ek olarak Eski Çağ’da mavi renk kavramı ve bu rengin kullanımına yönelik yapılmış araştırmalarda lapis lazuliyle ilgili bazı değerlendirmeler bulunmaktadır (Dilek, 2022, s. 163-179; Gürgen, 2022, s. 259-275).

Bu çalışmada, çivi yazılı belgelere göre taşlar ve mineraller üzerine yapılmış analizlerden yola çıkarak Mezopotamya’da lapis lazuli taşının yeri ve onun önemi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda lapis lazulinin kullanımı ve onun bazı türleri ele alınmıştır. Dolayısıyla ilk olarak lapis lazulinin görünüşünü tarif etmek için onun semantiği incelenmiş ve mineralojik özelliği açıklanmıştır. Ardından lapis lazulinin Eski Yakın Doğu’daki ham madde kaynağından bahsedilmiş ve Mezopotamya’da taşın rengiyle ilişkilendirilen sembollerden örnekler incelenmiştir. Akabinde taşın mitoslardaki yeri ve ritüellerdeki kullanımı değerlendirilmiştir. Daha sonra ise literatürde üzerine analizler yapılmış lapis lazulinin bazı türleri ele alınmıştır.

1. ^{NA4}ZA.GİN (^{NA4}uqñû) Kelimesi ve Bu Kelimenin Anlamı

Mezopotamyalılar çivi yazılı tabletlere pek çok taş ve mineral ismi kaydetmiştir. Bu tabletlerde geçen Sumerce ZA.GİN (taşın Sumerce diğer isimleri: Za-gin₃; ^{na4}za-gin₃), Akadca uqñû kelimeleri için “Lapis Lazuli” ya da “Lacivert taşı” tercümelere kullanılmaktadır² (CAD U-W, s. 195; CDA, s. 424-425; Röllig, 1980-1983, s. 488; Schramm, 2010, s. 165; Schuster-Brandis, 2008b, s. 453). Çivi yazılı belgelerde geçen taş ve mineral isimlerinin modern dillere tercümesinde bazı sorunlar yaşanmaktadır. Bu duruma karşın, lapis lazulinin tercümesinde herhangi bir sorun yaşanmamaktadır. Dolayısıyla bu taşın literatürdeki yeri iyi bir şekilde bilinmektedir (Herrmann ve Moorey, 1980-1983, s. 489-492; Moorey, 1999, s. 175-188; Röllig, 1980-1983, s. 488-489). Taşın tercümesine yönelik farklı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Örneğin Thompson çalışmasında ZA.GİN kelimesini “Mavi taşlar” başlığı altında ele almıştır. Söz konusu kelimenin, yumuşak ve mavi minerallerden lapis lazuli, turkuaz, ultramarin veya azurit gibi farklı taşları da kapsayabileceklerini belirtmiştir (Thompson, 1936, s. 130-134). Schuster-Brandis ise uqñû kelimesinin tercümesini ele alırken “Mavi taş, lapis lazuli” açıklamasını yapmıştır. Schuster-Brandis’e göre bu kelime yalnızca lapis lazuli taşını değil aynı zamanda mavi renge sahip farklı taşları da içermektedir.³ Söz konusu kelimenin klasik

² MSL 10 II. 52. “^{Na4}za.gin (uq-ñu-ù)”; Sumerce ZA.GİN kelimesi, Sumerce ZA “taş, mücevher” ve Sumerce GİN muhtemelen “mavi” anlamına gelen ideogramlardan oluşmuştur (Thavapalan, 2019b, s. 310).

³ Mezopotamya’da Akadca uqñû kelimesi, koyu mavi renkli taşları belirtmek için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aynı kelime mavi cam, fayans ya da sırlı üretilen taklit materyalleri de belirtmiştir. Mezopotamya’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda mineralojide farklı isimlerle bilinen mavi renkli taş örnekleri bulunmuştur. Bu örnekler bakıldığında Mezopotamyalıların azurit, amazonit ve lazurit/sodalit gibi lapis lazuliye benzeyen taşlara erişim sağladıkları anlaşılmaktadır. Thavapalan, hem lapis lazuli taşının hem de lapis lazuli taşının görünüşünü andıran ve mineralojide farklı isimlerle adlandırılan mavi renkli taşların uqñû kelimesiyle ifade edildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla ona göre uqñû kelimesi mavi renkli taşların genelini içeren bir sözcüktür (Thavapalan, 2019b, s. 311).

tercümesi lapis lazuliyi ifade etse de kelime maviden mavimsi renk tonlarına kadar geniş bir yelpazedeki taş türlerini de kapsamaktadır (Schuster-Brandis, 2008, s. 11-12, 453).

Mezopotamya bölgesi coğrafi konumu hasebiyle pek çok ticari yolun kavşak noktasında bulunmaktaydı. Bu sayede söz konusu bölgede yaşamış toplumlar zamanla değerli madenlere veya kıymetli taşlara ulaşmak için farklı bölgelerle ticaret yapmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı (MÖ ± 1974-1719) adıyla bilinen dönemde Mezopotamya’da yaşayan Asurlu tüccarlar ticaret yapmak amacıyla Orta Anadolu’da Kapadokya Bölgesine kadar gelmiştir. Günümüzde Kayseri yakınında bulunan Kültepe ören yerinde yapılan arkeolojik kazılarda, Eski Anadolu’nun ilk yazılı belgeleri olması bakımından önem arz eden çivi yazılı belgelere ulaşılmıştır. Kültepe Metinleri olarak adlandırılan bu belgelerde Mezopotamya’daki Asur şehri ile Anadolu arasında gidip-gelen kervanların faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu belgelere göre Asurlular lapis lazuli gibi bazı kıymetli taşları satmak için Anadolu’ya getirmiştir. Asurlular bu ticaretin karşılığında Anadolu’dan altın veya gümüş almıştır. Koloni Çağında lapis lazuli Anadolu’ya ithal edilmiş ve o pahalı bir taş türü olmuştur (Albayrak, 2016, s. 53; Şahin, 2020, s. 84-98). Kültepe Metinlerinde yer alan lapis lazuli⁴, Mezopotamya toplumlarının çivi yazılı belgelerinde olduğu gibi *uqnu* kelimesiyle kaydedilmemiştir. Kültepe Metinlerinde lapis lazuliyi ifade etmek için *husārum*⁵ kelimesi kullanılmıştır. *Husārum* kelimesinin hematit taşı mı yoksa lapis lazuli taşı mı ifade ettiği sorusu uzunca bir süre bilim insanları tarafından tartışılmıştır (Çeçen ve Gökçek, 2021, s. 85 dipnot: 7; Thavapalan, 2019, s. 65; Yıldırım, 2014, s. 59-61). Günbattı’nın analizine göre Kt 93/k 200 numaralı Kültepe Metninde geçen ^{na4}ZA.GİN kelimesinin *husārum* kelimesiyle birlikte kaydedilmesi sonucunda söz konusu iki kelimenin lapis lazuli taşı ifade ettiği netlik kazanmıştır⁶ (Günbattı, 2017, s. 82).

2. Lapis Lazuli Taşının Mineralojik Özelliği

Mezopotamya toplumları koyu mavi renge sahip ve üstünde sarı renkli parıltıların bulunduğu lapis lazuli taşıma kutsiyet atfettiğinden ilk olarak bu taşın mineralojik özelliğini değerlendirmek bu kutsiyette taşın görünüşünün ne kadar etkili olduğunu yorumlayabilmek açısından fikir sunacaktır. Bu bağlamda ele alındığında taş aslında bir kayaç türüdür. Mineralojiyle ilgili yayınlarda taş Feldispatoid (Foid) Grubu adıyla bilinen bir kategoride genellikle “Lazurit” başlığı altında ele alınmaktadır (Atakul, Küçükuysal vd., 2012, s. 57 vd.; Brauns, 1973, s. 110; Duffin, 2014, s. 84; Kurt ve Arık, 2015, s. 174-175). Opak bir taş olan lapis lazuli oldukça ince tanelidir ve o gök mavisi bir renge sahiptir. Bu nedenle lapis lazulinin diğer bir ismi lacivert taşı olarak adlandırılmıştır. Lapis lazulinin ana bileşenini lazurit minerali oluşturmaktadır. Ayrıca taşın yapısında farklı oranlarda pirit, kalsit, mika ve sodalit gibi cevherler de bulunmaktadır. Lapis lazulinin yapısında bulunan

⁴ Yakın bir zamanda Çeçen ve Gökçek tarafından ele alınan Kt n/k 1316 numaralı Kültepe Metninde lapis lazuliden yapılmış bir mührün itibar ve saygınlık göstergesi taşıdığı anlaşılmıştır. Koloni Çağı’nda yaşamış Uşur-şa-İstar isimli kişi Anadolu’da faaliyet göstermiş önemli tüccarlardan biri olmuştur. Uşur-şa-İstar, kardeşi Hunia’ya göndermiş olduğu mektupta, ondan lapis lazuliden yapılmış güç göstergesi mührü kendisine göndermesini istemiştir. Söz konusu mektup şu şekilde tercüme edilmiştir: “1-2) Uşur-şa-İstar, Hunia’ya şöyle diyor: 3-13) mektubunu duyduğun günde ve uşaklarına eşyanı çıkaracağın zaman, kardeşlik ve arkadaşlık adına birer veya ikiser eşeği de bana ver! Onlar, Zalpa’ya senin eşyalarını bana çıkarsınlar! 14-18) Yolda muhafaza ettir ve işlerini bitirip, kalk ve Zalpa’ya gel! 3 veya 4 şeşel ağırlığındaki gücün göstergesi/yüzü akı olan lapis lazuliden mührü benim için satın al! Ayrıca, 4 qa birinci kalite yağı benim için al!” (Çeçen ve Gökçek, 2021, s. 83-90).

⁵ Kültepe Metinlerinde geçen lapis lazulinin analizi Yıldırım tarafından yapılmıştır (Yıldırım, 2014, s. 59-61).

⁶ Kültepe Metinlerinde ZA.GİN ve *husārum* kelimelerinin birlikte geçtiği metin örneği şu şekildedir: “Senin bana yazdığın Dan-Aşşur’un lapis lazulisine (NA₄ZA.GİN) gelince, lapis lazulinin (*husārum*) emanet ettiği şahitler ve onun temsilcileri ölmüştür” (Günbattı, 2017, s. 82); Kültepe Metinlerinde lapis lazuli, bazı kıymetli taşlarla birlikte listelenmektedir. Örneğin Çeçen ve Erol tarafından yayımlanan Kt n/k 1967 numaralı Kültepe Metninde bir masraf listesi incelenmiştir. Metinde lapis lazuli, kamelyan, *dušia* (steatit veya klorit), *hulalu* (kalsedon) ve *elmēšu* (amber) gibi değerli taşlarla geçmektedir (Çeçen ve Erol, 2018, s. 53-75); Başka bir Kültepe Metninde ise *husārum* (lapis lazuli) kamelyan ile birlikte kaydedilmiştir (Albayrak, 2016, s. 53).

lazurit mineralinin miktarıyla orantılı olarak taşın rengi yoğun/derin mavi renkten yeşilimsi mavi renge kadar değişebilir. Ayrıca taş indigo rengine (çivit mavisi) veya kraliyet mavisi rengine benzeyebilir (Atakul, Küçükkuysal vd., 2012, s. 57-58; Aston, Harrelland vd., 2000, s. 39; Brauns, 1973, s. 110; Herrmann ve Moorey, 1980-1983, s. 489; Kurt ve Arık, 2015, s. 174-175; Manutchehr-Danai, 2009, s. 512; Moorey, 1999, s. 180).

Lapis lazuli çoğu kez süs taşı olarak bilinmektedir. Taşın yapısında altın benzeri, sarı renkli küçük pirit taneçikleri bulunmaktadır. Süs/mücevher taşı kategorisinde yer alan taşın takı ve aksesuar kullanımında değerini kaybetmemesi için yapısında beyaz kalsit damarlar bulunmaması gerekir. Süs taşı olarak kullanılan lapis lazulinin içeriğinde artan kalsit ve pirit miktarı, onun önemini büyük ölçüde azaltmaktadır. Bu bağlamda en kaliteli lapis lazulinin yapısında az miktarda kalsit ve pirit bulunmalıdır ve taş koyu mavi renge sahip olmalıdır⁷ (Aston, Harrelland vd., 2000, s. 39; Atakul, Küçükkuysal vd., 2012, s. 57-58; Boson, 1938, s. 270; Herrmann ve Moorey, 1980-1938, s. 489). Mineralojide taşların ve minerallerin sertliğini belirtmek için kullanılan Mohs Sertlik Ölçeği 1 ile 10 arasında bir skalayı belirtmektedir. Bu ölçeğe göre taşlar ve mineraller 1'den 10'na kadar bir sertlik derecesine tabi tutulurlar. Bu ölçeğe göre lapis lazulinin sertliği 5 ile 5,5 arasında değişmektedir. Taşın özgül yoğunluğu ise yaklaşık 2.4-2.9'dur (Aston, Harrelland vd., s. 39; Bonewitz, 2012, s. 183; Brauns, 1973, s. 110; Herrmann ve Moorey, 1980-1983, s. 489; Moorey, 1999, s. 180; Rapp, 2009, s. 110).

3. Eski Yakın Doğu'da Lapis Lazuli Taşının Kaynağı

Lapis lazulinin Eski Yakın Doğu'daki ana ham madde kaynağı Afganistan'da yer alan Bedağşan Bölgesidir ve bu taş günümüzde Kerano-Munjan ismiyle bilinen bir vadiden çıkarılmıştır (Herrmann, 1968, s. 21-24; Herrmann ve Moorey, 1980-1983, s. 489-490; Potts, 1997, s. 269). *Abnu şikinşu Serisine* göre lapis lazulinin bir türü Marhaşi Ülkesi⁸ ismiyle kaydedilmiştir (Schuster-Brandis, 2008, s. 34). Çivi yazılı belgelerde yer alan bu ülke, Elam kentinin doğusuna konumlandırılmaktadır. Marhaşi Ülkesi bazı kıymetli taşların ana kaynağı olmuştur. Bu taşlar arasında kamelyan ve lapis lazuli öne çıkmıştır (Steinkeller, 1987-1990, s. 381-382; Steinkeller, 2013, s. 237-265). Mezopotamyalılar Marhaşi Ülkesi'den lapis lazulinin başka bir yeşil türünü de ithal etmiştir. Lapis lazuli ve kamelyan gibi kıymetli taşların ana kaynakları Elam şehrinin doğu bölgesinde başka bir deyişle günümüzde Doğu İran, Afganistan ve Hindistan'da bulunmaktadır (Steinkeller, 1982, s. 250-252, 263).

Eski Yakın Doğu'da lapis lazulinin ham madde kaynağıyla ilgili bilgiler mitoslarda ve kraliyet yazıtlarında da yer almaktadır. Örneğin yaratılış hikâyesiyle ilgili olan *Enki ve Ninhursağa* isimli mitosa⁹ göre lapis lazuli Mezopotamyalılar tarafından *Tukriş* isimli bir yerden elde edilmiştir. Mezopotamya edebi türlerinden biri olan "*lipşur-ilahileri*" isimli anlatı örneklerine göre ise Mezopotamyalılar lapis lazuliyi *Dapara* isimli bir dağdan almıştır. Kral Asarhaddon'un (MÖ 681-669) kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Asurlular lapis lazuliyi Med Ülkesi'nde olduğu düşünülen Bikni adındaki bir dağdan çıkarmıştır. Çivi yazılı

⁷ Lapis lazulinin dış görünüşüyle ilgili taşıdığı değere Koloni Çağı'nda da dikkat edilmiştir. Bu bağlamda Albayrak tarafından değerlendirilen Kt 87/k 387 numaralı Kültepe Metnine göre lapis lazulinin görünüşünde beyazlık ve çizik olmamalıdır. Aksi takdirde bu durum taşın değerini düşürmektedir. Taşın değerine yönelik bilgi içeren metnin tercümesi ise şöyledir: "*Şu-Ānum ve Aššur-rē'î'ye söyle! İdi-Su'en söyle (söylüyor): Aššur-bēl-awātim'in husārūm-taşı hakkında, husārūm'u kontrol edin ve eğer temizse, yani beyaz(lık) ve çizik yoksa bedelini ödeyin!*" (Albayrak, 2016, s. 52). Kültepe Metinlerinde çok iyi kalitede *husārūm*'dan (*damqum watrum*) söz edilmektedir. Dolayısıyla Koloni Çağında lapis lazulinin farklı kalitelerde bulunduğu anlaşılmaktadır (Günbattı, 2017, s. 83; Yıldırım, 2014, s. 15).

⁸ Çivi yazılı belgelerde geçen Marhaşi Ülkesi yaklaşık MÖ 3. binyılda büyük bir politik güce ve ekonomik güce sahip olmuştur. Bu ülke, İran Platosu'nun doğu kısmını kontrol etmiştir (Steinkeller, 1982, s. 250-252, 263).

⁹ ETCSL c. 1.1.1 "Enki ve Ninhursağa"

belgelere göre bazı Asur krallarının zaman zaman Bikni Dağına seferler düzenlediği anlaşılmaktadır (CAD U-W, s. 197; Rosen, 1988, s. 40-41; Röllig, 1980-1983, s. 488; Schuster-Brandis, 2008, s. 454; Thompson, 1936, s. 130).

4. Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Algılanışı

Hemen hemen her kültürde bazı taşların kutsallaştırılması söz konusudur. Taşlarla ilgili kutsallık atfedilen durumlara bakıldığında onlar, biçimleri, büyüklükleri, ritüellerdeki ve ayinlerdeki konumları ile ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda taşlar inanç açısından başka bir şeye dönüşmekte ve onlar farklı bir anlam taşımaya başladıkları an kendilerini tezahür etmektedir. Farklı toplumlarda yer alan taşlarla ilgili tapım örnekleri de bu tezahüre göre değişmektedir (Eliade, 2009, s. 43).

Mezopotamya toplumlarının günlük yaşamlarında kullandıkları maddeleri nasıl algıladığına yönelik yorumlar bulunmaktadır. Bu yorumlardan biri Mezopotamyalıların maddelerin dış görünüşüne nasıl anlam yüklediğiyle alakalıdır. Dolayısıyla söz konusu anlamı değerlendirmek adına maddelerin Mezopotamyalılar tarafından algılanışını ele almak yararlı olacaktır. Bu bağlamda söz konusu coğrafyadaki insanların günlük yaşamlarında kullandığı nesnelere pozitif ve olumlu bir anlam taşınması, o nesnenin ışık ve parlaklık derecesine göre değişmiştir.¹⁰ Dolayısıyla parlak olan ve ışık saçan nesnelere ilahi saygı ve ilahi hürmeti gündeme getirmiştir. Bu parlaklık ve ışık, kullanılan nesnelere olumlu ve uğurlu görülmesine neden olmuştur. Mezopotamyalılar ışığı, kutsallık, saflık, neşe ve güzellikle ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda kişisel süs eşyalarında ve kült objelerinde parlak ve ışıltılı değerli taşlar tercih edilmiş ve bu taşlar arasında lapis lazuli öne çıkmıştır. Mezopotamyalılar lapis lazulinin sahip olduğu koyu mavi rengi ve taşın kendine özgü parlaklığını onun pozitif/olumlu bir anlam taşıdığı şeklinde yorumlamıştır. Taşın parlaklığına yüklenen bu yorumlar onun Mezopotamyalılar tarafından fazlaca tercih edilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Mezopotamya’da hükümdarların ve seçkinlerin mezarlarında bulunan süs eşyalarının ve aksesuarların büyük bir çoğunluğunda lapis lazuli kullanılmıştır. Süs eşyalarında ve kült objelerinde çoğu kez lapis lazulinin kendi rengine özgü parlaklığına atıf yapılmıştır (Winter, 1999, s. 45-46, 49). Mezopotamyalılar için mühim bir yere sahip olan lapis lazuli bu bölgeye en fazla ithal edilen taşlardan biri olmuştur. Örneğin lapis lazuli Sumerlilerin en çok talep ettiği taşlar arasında ilk sırada yer almıştır. Lapis lazulinin gökyüzüne¹¹ benzeyen yapısı, onu kralların ve rahiplerin mücevherlerini süsleyen önemli bir taş haline getirmiştir. Mezopotamya’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen takı, aksesuar vb. gibi buluntu örneklerine göre lapis lazulinin çok fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda lapis lazuli Sumerliler için âdeta kutsal bir taş dönüşmüştür (Uhlig, 2018, s. 164-167).

Hemen hemen her dini inancın temel unsuru olan “kutsal” kavramı Mezopotamya’da uygulanmış ritüellerde önemli bir yere sahip olmuştur. Mezopotamya dininde bu dünyaya ait olmayan güçlerin, insanlarla bağlantı kurmasında kutsal kavramı öne çıkmıştır. Bu kavram, korku ve hayranlık gibi duyguları içinde barındırmıştır. Bu bağlamda Mezopotamya’da gücün kendisini ifade ettiği şeyler kutsal kabul edilmiştir (Dilek ve Bahar, 2019, s. 1344-1346). Mezopotamya’da lapis lazulinin ham madde kaynağı bulunmamaktaydı. Bu duruma karşın lapis lazuli söz konusu coğrafyada varlığını sürdürmüş toplumlar için

¹⁰ Akadcada renklerle ilgili sözcüklere anlam yüklenirken çoğu kez materyalin taşıdığı parlaklık ve canlılık göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin mavi renk genellikle taş veya boya gibi maddelerle tanımlanmıştır. Dolayısıyla Akadcada mavi renk için belirgin bir sözcük yer almamıştır (Thavapalan, 2016, s. 198-200).

¹¹ Dinler tarihi açısından ele alındığında gökyüzü doğrudan “Aşkınlık”, “Güç” ve “Kutsallık” gibi anlamları temsil etmiştir. Gökyüzü aydınlığın sembolü olmuştur. Eski Çağ toplumlarındaki bazı inançlarda gökyüzü tanrıların mekânı olarak görülmüştür (Eliade, 2009, s. 61-63).

son derece önemli bir konuma gelmiş ve o kutsal kabul edilmiştir. Bu kutsallık onu özel bir yere koymuştur. Bu bağlamda taşın Mezopotamya inancındaki konumunu anlayabilmek ve yorumlayabilmek için söz konusu coğrafyadaki toplumların kozmolojisi yol gösterici olmuştur. Nitekim lapis lazulinin taşıdığı önem ve kutsallık onun kozmolojik anlamıyla yakından ilişkilidir. Lapis lazuli Mezopotamya’da yıldızlı geceyi ve Ay Tanrısını¹² temsil etmiştir. Taşın yıldızlı gökyüzü rengine benzemesi ve üstündeki sarı parıltılar ona ışıltılı bir görünüş katmış dolayısıyla bu görünüş taşın Mezopotamyalılar tarafından Ay Tanrısı Sîn ile ilişkilendirilmesine sebebiyet vermiştir. Lapis lazuli Mezopotamyalılar için yıldızlı gökyüzünün timsali olmuştur. Gökyüzünün hâkimi Ay Tanrısı Sîn, çivi yazılı belgelerde lapis lazuliden yapılmış bir sakal ile tasvir edilmiştir¹³ (Eliade, 2009, s. 416-419; Eliade, 2020, s. 37-41; Rosen, 1988, s. 31). Mezopotamya’da hüküm sürmüş bazı kralların vücut kıllarının ya da onların sakallarının lapis lazuliyle temsil edilmesi tam anlamıyla maddi bir malzeme olarak ele alınmamıştır. Taşın bu kullanımı daha çok metaforik bir anlam taşımıştır. Lapis lazulinin renginin canlı ve parlak oluşu onunla ilgi sembollerin kullanımında ön plana çıkmıştır. Lapis lazulinin rengiyle özdeşleşen metaforik anlamlar, direkt mavi renk ile ilgili değil ve bu metaforik anlamlar daha çok mavi-siyah tonu temsil etmiştir (Winter, 1999, s. 47).

Işığın ve parlaklığın olumlu algılandığı Mezopotamya’da bu kavramlarla ilgili öne çıkan diğer öge ise Güneştir. Güneş ışık ve parlaklıkla bağlantılı olarak değerlendirildiğinde o, Mezopotamyalılar için yeni günü temsil etmiş ve onun doğuşuyla bu duruma farklı anlamlar yüklenmiştir. Güneşin gökyüzündeki hareketi, akşam üstünün olması ve geceyin havanın karanlığıyla birlikte gecenin yeryüzüne çökmesi Mezopotamya’da ölüm ve yeraltı kavramlarının gündeme gelmesine neden olmuştur. Mezopotamyalılar Güneşin gökyüzündeki hareketlerini bir tema gibi algılamıştır. Dolayısıyla onlar Güneşin gökyüzündeki seyrine göre bu hareketlere farklı anlamlar yüklemiştir. Güneşin gökyüzündeki hareketleri Mezopotamyalıların yaşamlarını şekillendirmiş ve onların algılayışlarını etkilemiştir. Şafak vakti olduğunda değişen bu durumun Güneşin Tanrısının gençliğini temsil ettiğine inanılmış ve bu bağlamda tanrıya çeşitli sıfatlar atfedilmiştir. Güneş Tanrısının günlük yükselişi esnasında gökyüzü azur mavisi (masmavi gökyüzü rengi) renge bürünmekteydi. Dolayısıyla Mezopotamyalılar bu durumu lapis lazuli taşıyla imgeler halinde tasavvur etmiştir. Bu imgelerden bazıları “*Lapis lazuli bir merdivenle yükselen*”; “*Lapis lazuli bir asa tutan*”; “*Lapis lazuli bir tahtta oturan*” veya “*Lapis lazuli bir sakal takan*” şeklinde tarif edilmiştir. Bu sıfatlar ve imgeler sembolik bir anlam taşımış ve bu bağlamda onlar şafaktan hemen önce azur mavisi renge bürünmüş gökyüzünün timsali olmuştur (Woods, 2009, s. 187-239).

Mezopotamyalıların günlük yaşamında Güneş’in önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Güneş Tanrısı, ışığın gücü olarak kabul edilmiş ve karanlıkta çevrilen tüm kötü işlerin düşmanı olmuştur. Mezopotamyalılar Güneş Tanrısı Şamaşın¹⁴ yeryüzüne adalet getirdiğine inanmışlar ve tanrının yeryüzüne canlılık getirdiğini düşünmüşlerdir (Jacobsen, 1976, s. 134). Mezopotamyalılar ışığın ve aydınlığın yaşam için oynadığı bu hayati rolü kavramışlardır. Dolayısıyla bu rolde önemli bir yere sahip olan Güneş Tanrısı

¹² Sumer kültüründe Ay Tanrısına Nanna(r) ismi verilmiştir. Ayrıca bu tanrı Mezopotamya’da bazı dönemlerde Su’en ve Sîn ismiyle de adlandırılmıştır. Mezopotamyalılar Ay Tanrısı Nanna’nın sıfatlarında Ay’ın parlaklığını belirtmek için “Aydınlık/ışık dolu” ifadesini kullanmıştır (Leick, 1991, s. 125-127). Bu tanrının temel kozmik işlevi gecenin aydınlatılması sağlamaktır. Bu bağlamda tanrının Ay’a hayat veren bir güç olmasıyla ilgili şu ifadeler dikkat çekmektedir: “... *berrak gökyüzünde beliren lamba, Sîn kendini sürekli yeniliyor, aydınlatıyor karanlığı, ışık sağlıyor sayısız insana.*” (Jacobsen, 1976, s. 122).

¹³ Benzer bir şekilde Eski Mısır’da Güneş Tanrısı Ra’nın saçları lapis lazuliden yapılmıştır (Eliade, 2009, s. 419; Eliade, 2020, s. 37-41; Rosen, 1988, s. 31).

¹⁴ Babil kültüründe Güneş Tanrısıdır. Sumerliler ise Güneş Tanrısına UTU ismini vermiştir. Akad kültüründe Güneş Tanrısı Şamaş adaletin yanı sıra kozmik anlamda da öne çıkmıştır. Mezopotamyalılar için Güneş Tanrısı ulusal bir öneme sahip olmuştur ve “*Gökyüzünün ve yeryüzünün efendisi*” olarak kabul edilmiştir (Leick, 1991, s. 147-148).

Şamaş'ın övülmesi için ilahiler yazmışlar ve tanrının yüceltilmesi için semboller kullanmışlardır. Çivi yazılı belgelerde Güneşin parlaklığıyla ilgili betimlemeler sık sık vurgulanmıştır. Parlaklıkla ilişkili betimlemeler tasvir edilirken lapis lazuli taşı kullanılmıştır. Krallar kendi güçlerini, kuvvetlerini ve yüceliklerini gösterebilmek için bu betimlemelerden faydalanmıştır. Örneğin Tanrı Şamaş'a yazılmış bir ilahide onun göğe yükseldiğini ve onun görülecek davalarda vereceği hükümler için lapis lazuli esasını kullandığını tasvir eden ifadeler kaydedilmiştir. Tanrının tasvirlerini betimlemek için kullanılan lapis lazuli taşının geçtiği bir metin örneği şu şekildedir: “*Ey Şamaş, gökyüzü kapılarının kilitlerini açtır; saf/temiz lapis lazuli bir merdivenle yükseldin, kaldırmak için (onu), davaları yargulamak için kolunda lapis lazuli bir asa taşırsın ...*” (Charpin, 2013, s. 65-69).

Sumer edebi metinlerinde gerçek dünyadan bazı referanslar lapis lazuli ile tanımlanmıştır. Örneğin bu tanımlamalardan biri gece gökyüzüdür başka bir deyişle AN'dır (Thavapalan, 2019b, s. 311). Tanrı An, özü itibariyle gökyüzündeki gücü ifade etmiş ve Mezopotamya panteonunda ilk sırada yer almıştır. Mezopotamyalılar için gökyüzü, Tanrı An'ın mutlak otoritesini ve ihtişamını gözler önüne sermiştir. Tanrı An, Mezopotamya dünyasını desteklemiş ve bu dünyaya iradesini yansıtmıştır. Onun buyrukları “*Gökyüzünün ve yeryüzünün dayanağı*” kabul edilmiştir (Jacobsen, 1976, s. 95-98). Gökyüzünün rengiyle ilişkilendirilen lapis lazuli, Tanrı An'a sunulmuş bazı nesnelere yapılarında kullanılmıştır. Bu bağlamda Mari kenti kazılarında bulunan lapis lazuliden yapılmış bir boncuk dikkat çekmektedir. M 4439 kodlu bu boncuk Tanrı An'a¹⁵ adanmıştır (Rosen, 1988, s. 33-34). Kraliyet hediyesi olduğu düşünülen bu boncuğun, I. Ur Hanedanlığının ilk hükümdarlarından olan Kral Mesannepada (MÖ ± 2600) tarafından ismi bilinmeyen bir Mari kralına takdim edildiği varsayılmaktadır. İnce ve uzun bir forma sahip olan boncuğun üstünde “*Efendisi Tanrı An için, Kiş Kralı Mes-KALAM-du oğlu, Ur Kralı Mes-Ane-pada (bu boncuğu) tanrıya adadı*” ifadesi okunmaktadır (RIME I, 1998, s. 391-392). Bu boncuk üzerinde yapılan analizler onun uzun bir süre kullanıldığı göstermektedir. Boncuğun bir amulet dizisinde ya da elbise iğnesinde kullanılmış olabileceği düşünülmüştür. Mezopotamya'da lapis lazuli uğurlu kabul edilen taşlardan biri olmuş ve taşın koruyucu bir güce sahip olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla mavi renkli boncukların onu kullanan kişiye kendi kişisel tanrısının yardım edeceğine inanılmıştır. Mezopotamya'da mavimsi renge sahip taşların büyüleri olduğu kabul edilmiş ve bu mavi taşlar içinde yer alan lapis lazuli büyüleri özelliğini muhtemelen renginden almıştır. Bu bağlamda taş kötülüğü ve kemi defetmek için amuletlerde ve tılsımlarda kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu boncuğun mavi renge sahip olması onun büyüsel niteliklerinin olduğunu desteklemektedir (Boson, 1938, s. 269-270; Cholidis, 2003, s. 139-143; Goff, 1956, s. 23, 26; Rosen, 1988, s. 33; Röllig, 1980-1983, s. 489; Van Buren, s. 18; Winter, 1999, s. 50).

5. Mezopotamya Mitolojisinde Lapis Lazuli Taşının Yeri

Mezopotamya kültüründeki edebi türlerle ilgili çivi yazılı belgelerde pek çok mitos, efsane, ilahi ve hikâye bulunmaktadır. Bu edebi anlatı örneklerinde lapis lazuli en çok geçen taşlardan biridir. Lapis lazuli kimi zaman bir sakalda veya asada sembolik anlamıyla kullanılmış; kimi zaman ise taşları süsleyen kıymetli bir taş olmuştur. Bazı mitoslarda ise hem lapis lazuli taşı hem de karnelyan taşı gibi yarı değerli taşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda taşlar ve mineraller hakkında hem onların görünüşleri hem de onların kullanımına yönelik bilgiler sunması bakımından *Lugal.e* isimli mitos öne çıkmaktadır. *Lugal.e* mitosu bu isim dışında *Ninurta'nın Kahramanlıkları* ismiyle de bilinmektedir. Mitos kısaca Fırtına Tanrısı

¹⁵ Tanrı An'ın Sumer'de klasik sıfatı AN.GAL başka bir deyişle “büyük AN”dı. Mezopotamyalılar gökyüzünü takımyıldızların ve gezegenlerin krallığı olarak görmüştür (Leick, 1991, s. 4-6).

olarak adlandırılan Ninurta ile Asakku (Asag) isimli bir demon arasındaki savaşı konu edinmektedir. Asakku-demonu, Fırtına Tanrısı Ninurta'nın otoritesini tehdit etmektedir. Asakku-demonu, taşlar ordusu olarak bilinen dağ halkıyla birlikte tanrıya karşı müttefik olur. Fırtına Tanrısı Ninurta dağ halkına karşı verilen bu savaşta kendi yanında mücadeleye katılan taşları kutsar. Öte yandan tanrı, Asakku-demonuyla birlikte dağ halkıyla müttefik olan taşları ise lanetler. Mitos tanrının kutsanan taşlara ve lanetlenen taşlara kader tayin etmesiyle devam etmektedir. Fırtına Tanrısı Ninurta taşlara seslenerek hitap etmiş ve bu hitapta taşlarla ilgili bazı bilgilere erişmek mümkün olmaktadır (Bottéro ve Kramer, 1989, s. 355-366; van Dijk, 1983, s. 102-141). Fırtına Tanrısı Ninurta "Agat ve on bir başka yarı değerli taşlar" isimli bölümde taşlara şu şekilde hitap etmiştir:

"Kralım agata döndü, seslendi kalsedona, karnelyana, lapis lazuliye, jaspere, şaba-taşına, hurişuya, markazite, sarı karnelyana, balık gözüne, lâl taşına, anzugulme-taşına, serpentine (?), zi'ummud-taşına, Enlil'in oğlu, Efendi Ninurta, onları kutsadığını ilan etti: "Benim yerime, maskülen ve feminen formda, -ve yine kendi tarzınızda- nasıl da yanımda durdunuz! Hiçbir suç işlemeden beni desteklediniz: Ben de sizi mecliste yücelteceğim. Mecliste seçkin kişiler olarak (?), bal ve şarap yerine tercih edileceksiniz! Siz (hepiniz) değerli metallere incelikle süsleneceksiniz. O, tanrılar arasında (=Enlil) önceliği elinde tutan, yüziimizi yere (toza) gizlemeden önce dağlarınızı yere serecek!" (van Dijk, 1983, s. 120-122).

Fırtına Tanrısı Ninurta'nın agat ve on bir başka yarı değerli taş isimli bölümde taşlara hitap şekliyle anlaşıldığı kadarıyla lapis lazuli kutsanmış bir taştır ve dolayısıyla o tüm yarı değerli taşlar içinde övülmüştür. Lapis lazuliyle birlikte karnelyan, jasper ve serpantin gibi yarı kıymetli taşların değerli metallere kullanılacağı ve taş işçiliğinde tercih edileceği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda lapis lazulinin önem verilen değerli taşlardan biri olduğu açıkça vurgulanmıştır.

Bazı mitoslarda ise lapis lazuli görkemli tapınakların dekorasyonlarda kullanılmak üzere elde edilmesi gereken bir taş olarak bahsi geçmektedir. Bu bağlamda Mezopotamya mitolojisinde yer alan Enmerkar ve Aratta Kralı isimli hikâye detaylı bilgiler içermektedir. Bu hikâye Mezopotamya toplumlarının diğer ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu uluslararası ticari ilişkiler hakkında bilgiler sunmaktadır. Enmerkar ve Aratta Kralı hikâyesi, Uruk şehri kralı Enmerkar ile Aratta ülkesinde bulunan ve ismi hikâyede belirtilmeyen bir kral arasında verilen güç mücadelesini konu edinmektedir. Hikâyenin başlangıcında krallar arasında henüz uzak mesafe ticaretinin başlamadığı, gümüş, bakır, lapis lazuli ve dağlardaki taşların çıkartılmadığından bahsedilmektedir. Uruk kentinde Tanrıça İnanna için inşa edilecek Eanna tapınağının süslemeleri ve dekorasyonu için lapis lazuli taşı gereklidir. Bu taş Aratta ülkesinin dağlarında bulunmaktadır. Enmerkar, tanrıçaya ithafen yapılacak görkemli tapınak için lapis lazuli taşı elde etmeli bu yüzden mutlaka otoritesini göstererek taşın Uruk'a gelmesini sağlamalıdır. Söz konusu tapınağın tasviriyle ilgili bölüm şu şekilde tercüme edilmiştir:

"... altın, gümüş, bakır, kalay, lapis lazuli taşları, dağlardaki taşlar yerinde duruyor iken..., ... [Eana] rengârenk süslenmişti...kutsal yer... lapis lazuli ile süslenmiştir; içerisi meyve veren parlak bir mes-ağacı gibi güzeldi, Aratta kralı, İnana için, altın tacını taktı, Kulab kralı gibi (Tanrıça İnana'yı) memnun edememiştir; Ülkesi Aratta, Eana Tapınağı'ndaki gibi bir gipar-odasını, kutsal bir yeri yapamamıştı, [Aratta Kralı] Kutsal İnana için, Kerpiç Kulab gibi bir yer inşa edememişti, o günler, İnana'nın gönülden seçtiği kral, Zubi Dağı'nda (taht kuran), İnana'nın yüce gönlüne göre seçtiği, Güneşin Oğlu Enmerkar; hayırlı dualara cevap

veren eceye, Kutsal İnana'ya dua etti: "Kız kardeşim!, Aratta, Uruk için, hüneriyle altın ve gümüş çıkarsın benim için, cilalı lapis lazuli taşı [çıkarsın benim için], cilalı lapis lazuli taşı mükemmel [işlesinler benim için], Uruk'ta kutsal bir dağ yapılınsın [benim için], göksel bir tapınak, senin kalacağın bir yer; Eana'nın tapınağı (olarak), Aratta halkı inşa etsin, Kutsal gipar-odası, senin kalacağın bir yer; içini Aratta halkı özenle süslesin benim için, ben kalbi lapis lazuli olan buzağyım boynuma sarıl, Aratta, Uruk'a ve bana boyun eğsin, Aratta halkı, dağlardan taşlar getirsin benim için ..." (Adalı ve Görgü, 2016, s. 3-5).

Mezopotamya'da kutsal kabul edilen ve süs taşları arasında yer alan lapis lazuli, inşa edilen pek çok tapınağın süslemelerinde kullanılmıştır. Enmerkar ve Aratta Kralı hikâyesinde, Enmerkar Tanrıça İnanna'yı memnun edebilmek için Aratta halkından onların ülkesindeki dağlardan lapis lazuli gibi değerli taşları Uruk kentine getirmesini istemiştir. Bu değerli taşlar Tanrıça İnanna için yapılacak büyük bir tapınakta kullanılacaktır. Enmerkar, Aratta'daki dağdan lapis lazuli taşlarının olduğunu bilmekte ve taş bu ülkeden elde edilmektedir. Hikâye boyunca Enmerkar, lapis lazuli gibi değerli taşları elde etmek için mücadele eder. Bu mücadelede Aratta kralı boyun eğer ve kendi ülkesinin zenginliklerini Enmerkar ile paylaşmak zorunda kalır. Enmerkar ve Aratta Kralı hikâyesinde geçen olaylar, günümüzde İran Dağlarında bulunduğu düşünülen ve zengin bir şehir olduğu kabul edilen Aratta Ülkesi ile Mezopotamya'daki Uruk kenti arasındaki ilişkiler üzerinden anlatılmıştır. Aratta Ülkesinin bugünkü coğrafi konumu netlik kazanmamıştır. Hikâyedeki olay örgüsünden yola çıkılarak bu bölgenin günümüzde İran'da bulunan Tell Malyan (Anşan) ören yerinin yakınlarında olabileceği düşünülmektedir. İhtimal olarak Aratta Ülkesinin bu hikâye için yaratılmış bir yer olabileceği de diğer görüşler arasında yer almaktadır (Adalı ve Görgü, 2016, s. 5-21).

Mezopotamya mitolojisinde tapınakların zenginliği için blok olarak işlenmemiş lapis lazuli taşlarının oraya yığıldığını anlatan hikâyeler de bulunmaktadır. Örneğin Agade'nin Laneti isimli hikâyede lapis lazuli zenginlik sağlayan bir ham madde olarak tanımlanmaktadır. Tarihi kayıtlara bakıldığında Agade şehrinin önemi dikkat çekmektedir. Akad Kralı Sargon (MÖ ± 2334-2279) Mezopotamya'da hükümdarlığı boyunca Akad krallığının genişlemesi için önem vermiştir. Bu bağlamda Akadlı Sargon devletini zenginleştirmek için farklı çalışmalar yapmıştır. Akadlı Sargon hükümdar olduktan sonra ilk olarak yeni başkent olan Agade şehrini kurdu. Fakat bu şehrin ne zaman kurulduğu ve günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir. Akadlı Sargon Döneminde Agade şehri limanlarına Basra Körfezi'nden gelen gemilerin demir attığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Dolayısıyla Agade zengin bir şehir olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Şehrin zenginliği hakkında bilgiler Agade'nin Laneti isimli hikâyede yer almıştır. Bu hikâye Akadlı Sargon'un torunu Naram-Sin'in (MÖ ± 2254-2218) Agade şehrindeki tanrılarla yüzleşmesini anlatmaktadır. Hikâyenin girişinde Agade şehrinin zenginlikleri anlatılmıştır. Şehre getirilen zengin malzemeler belirtilmiştir. Agade şehrine altın, gümüş, bakır, kalay ve lapis lazuli blokları sunulmuştur. Hikâyede Agade şehrine getirilen çeşitli materyallerin içerikleri şu şekilde sıralanmaktadır: "... daha sonra Agade'nin depolarını emmer-buğdayı için altınla doldurdu, o depolarını beyaz emmer-buğdayı için gümüşle doldurdu, o siloların depoları için bakır, kalay ve lapis lazuli bloklarıyla doldurdu ve siloların depolarını dışarıdan mühürledi..." (ETCSL c. 2.1.5 "Agade'nin Laneti" st. 25-39).

Hikâyede Tanrı Enlil, Nippur kentindeki Ekur tapınağında ikamet etmektedir. Akadlı Sargon'un torunu Kral Naram-Sin, Ekur tapınağına saldırır ve burayı tahrip eder. Naram-Sin bu tapınağı paramparça eder. Naram-Sin tapınağındaki lapis lazuli bloklarının da olduğu zengin materyalleri gemilere yükler ve kendi şehri Agade'ye götürür. Hikâye, tüm bu olup bitenleri öğrenen Sumer panteonun önemli büyük tanrıları ve

tanrıçaları olan Sin, Enki, İnanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nuska ve Nisaba tarafından Agade kenti lanetlenmesiyle ilgili olayların anlatılmasıyla devam etmektedir (ETCSL c. 2.1.5 “*Agade'nin Laneti*” st. 25-244).

Lapis lazulinin kullanımına yönelik mitos örneklerinden onun güç sembolü olarak takılarda ve aksesuarlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla taşın bu kullanımı ile öne çıkan mitoslar da bulunmaktadır. Bu bağlamda *İnanna'nın Yeraltı Dünyasına Gidişi* isimli mitos örnek gösterilebilir. Mitos kısaca şu şekilde özetlenebilir: Tanrıça İnanna, ölümler diyarına kız kardeşi Ereškigal'i görmeye gider. Tanrıça İnanna bu diyara giderken veziri Ninşubur'a üç gün sonunda geri dönmezse kendisi için yardım bulunmasını tembih eder. Tanrıça İnanna, ölümler diyarına giderken yedi adet kapıdan geçer. Tanrıça kardeşi Ereškigal'in emriyle her bir kapıda sorgulanır ve bu sorgulamalar esnasında tanrıça üstündeki giysilerden ve takılardan her birini bırakmak zorunda kalır. Tanrıça tüm kapılardan geçtikten sonra üstünde hiçbir takısı ve aksesuarı kalmaz. Kural olarak ölümler diyarına gidenler oradan geri dönemez. Tanrıçanın veziri Ninşubur onun geri dönmediğini anlayınca Tanrı Enki'den yardım ister ve ona yardım eden tanrı “*Kurgarra*” ve “*Kalaturra*” isimli iki cinsiyetsiz varlık göndererek tanrıçanın kurtulmasına sağlar. Tanrıça İnanna'nın kendisi yerine birini bırakması şartıyla yeryüzüne geri gitmesine izin verilir. Mitosta tanrıçanın giydiği kıyafetlerin ve taktığı takıların anlatıldığı bölüm şöyledir:

“...*Yedi ilahi gücü aldı. İlahi güçleri topladı ve onları elinde tuttu. Faydalı ilahi güçlerle yoluna devam etti. Kirlilik için başına serpuşu koydu. Alnına peruğu taktı. Boynuna küçük lapis lazuli boncuklarını astı. Göğsüne yumurta şekilli çift boncuğu yerleştirdi. Vücudunu hanımlığın giysisi pala elbisesiyle kapladı. Gözlerine “Adam gelsin, gelsin” sürmesini sürdü. Göğsü üzerine “Gel dostum, gel” göğüs zırhını astı. Eline altın bir yüzük taktı. Elinde lapis lazuli ölçü çubuğunu ve lapis lazuli ölçüm ipini tuttu...*” (ETCSL c. 1.4.1. “İnana'nın Ölümler Diyarına Gidişi” st. 14-25).

Mitosta Tanrıça İnanna'nın kullandığı takıların ve aksesuarların güç sembolü olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Tanrıça onların her birini teker teker çıkarıp bırakmak zorunda kalmıştır. Van Buren bu takılara ve aksesuarlara kutsallık atfedildiğini ve onların her birinin amulet olarak kullanıldığını belirtmektedir. Tanrıça İnanna'nın ölümler diyarına giderken kullandığı takıların ve aksesuarların tasvir edildiği bu örnek aynı mitosun Akadca versiyonu olan ve *İstar'ın Yeraltı Dünyasına Gidişi* ismiyle bilinen anlatıda da geçmektedir. Bu hikâyede Tanrıça İstar'ın kullandığı takılar ve aksesuarlar daha detaylı anlatılmıştır. Onlarla ilgili bölüme bakıldığında Tanrıça İstar yeraltı dünyasına giderken ihtişamlı aksesuarlarıyla kendisini donattığı görülür. Tanrıça eline yedi *parşû*'yu alır; başına *şugurra*-başlığını takar. Lapis lazuliden yapılmış asasını yanında götürür ve lapis lazuliden yapılmış bir kolye takar. Elbisesine göğüs süsü olarak bir çift *nunuz*-taşı yerleştirir ve parmağına altın bir yüzük takar. Tanrıça İstar'ın yeraltı dünyasına giderken taktığı ve beraberinde götürdüğü bu aksesuarların anlamları bulunmaktadır. Örneğin tanrıçanın kafasında taktığı başlık hâkimiyetin bir simgesi olarak kabul edilmiştir. Yanında götürdüğü lapis lazuliden yapılmış asa tanrıçanın hükümdar olarak statüsünü gösteren bir görev eşyasıdır. Boynuna taktığı lapis lazuliden yapılmış kolye mavi renktedir ve bu renk o takıya olumlu bir kuvvet katmakta dolayısıyla bu takı apotropaik başka bir deyişle kötülük kovucu özelliğe sahiptir. Göğüs süsü olarak kullanılan bir çift *nunuz*-taşının koruyucu bir işlevi bulunmaktadır. Parmağındaki altın yüzük ise bir mühür olarak kullanılmıştır. Tüm bu alametler tanrıça yeraltı dünyasına giderken birer birer ondan alınmıştır. Tanrıça yedinci kapıya geldiğinde artık hiçbir güç sembolü kalmamıştır. Van Buren, Tanrıça İstar'ın kendisini korumak için takıp takıştırdığı tüm bu güç sembollerin keme/şere karşı

korunmak üzere kullanıldığını, tanrıçanın elinden tüm bu nesnelere alınmasıyla onun tamamen savunmasız kaldığını belirtmiştir (Van Buren, 1945, s. 21-23).

6. Mezopotamya’da Bazı Ritüellerde Lapis Lazuli Taşının Kullanımı

Mezopotamyalılar ürettikleri her şeyin dini bir anlamı olduğunu düşünmüşler ve bu üretilen şeylere kutsal olarak bakılmasıyla ritüeller günlük hayatın hemen hemen her alanına yerleşmiştir. Mezopotamya’da ritüel uygulamaları hayatın merkezinde yer almıştır (Dilek ve Bahar, 2019, s. 1358-1359). Mezopotamya toplumları ritüellerde değerli metaller, değerli taşlar, su, silindir mühür, boynuz vb. gibi materyaller kullanmıştır. Ritüellerde tercih edilen değerli taşlardan birisi de lapis lazulidir. Taş çivi yazılı ritüel örneklerinde koruyucu işleviyle veya arındırıcı işleviyle tercih edilmiştir. Bazı ritüellerde ise taş doğumu kolaylaştıran nesnelere arasında yer almıştır (Goff, 1956, s. 18-19 ve 25; Rosen, 1988, s. 30).

Çivi yazılı belgelerde doğumla ilgili pek çok ritüel kaydedilmiştir. Bu ritüeller genellikle doğum anına odaklanmış ve bazı eylemler metaforik anlamlarla tarif edilmiştir. Doğum ritüellerinde mecazlı anlatımlar ve doğumun zorluğunu tasvir eden hikâyeler bulunmaktadır. Doğum ritüelleri üzerinden cinsiyet çalışmaları da yapılmaktadır. Bu ritüelleri içeren metin örneklerinde doğum yapmak üzere olan hamile bir kadın, bir kaptan gibi kendi teknesinin dümenini su üzerinde yönlendirmektedir. Tekneyi yönlendiren hamile anne, gideceği yola ya da yöne karar vermektedir. Hamile anne kontrolü elinde tutan biri olarak tasvir edilmiş ve anne doğum için hazırlanmıştır. Bu ritüellerindeki sembolik ifadeler genellikle “*Dümeni yönetmek*”, “*Yüklemek*”, “*Alıkoymak*”, “*Karnelyan taşı*” ve “*Lapis lazuli taşı*” gibi eylemlerle ve nesnelere tasvir edilmiştir. Bu sembolik ifadeler zorlu ve yavaş bir yolculuk olan doğumun sonunda kıymetli bir şeye ulaşılması sürecini anlatmıştır (Dilek, 2019, s. 160-162).

Mezopotamya’da sembolik anlamların gelişmesiyle bazı ritüel betimlemelerinde de değişimler olmuştur. Örneğin doğum ritüellerinde doğacak bebeğin cinsiyetine ima edecek bazı semboller kullanılmıştır. Bu bağlamda hamile anne genellikle kamında kargo yüklü bir tekneye benzetilmiştir. Bu tekne parfüm ve değerli taşlar gibi egzotik malzemelerle doldurulmuştur. Tekne içine yerleştirilen materyaller arasında iki taş öne çıkmaktadır. Bu taşlar karnelyan ve lapis lazulidir. Karnelyan ve lapis lazuli, Mezopotamya’nın doğusuna konumlandırılan bazı ülkelerden ticaret vasıtasıyla elde edilmiştir. Mezopotamyalılar için bu taşlar en değerli mineraller arasında yer almıştır. Bebeği taşıyan hamile anne, karnelyan ve lapis lazuli yüklü bir tekne olarak betimlenmiştir. Tekneye karnelyan taşı ve lapis lazuli taşı yüklenmiş ve bu taşların doğmamış bebeğin cinsiyetini ima edeceği varsayılmıştır. Koyu mavi renkli lapis lazuli taşının erkek bebeğin; kan kırmızısı renkli karnelyan taşının ise kız bebeğin habercisi olabileceği varsayılmaktadır (Farber, 1984, s. 311-316; Woods, 2009, s. 183-239).

Doğum ritüelleri incelendiğinde Eski Babil Dönemine tarihlendirilen ve zor bir doğumla ilgili olan metinde hamile anne kargo yüklü bir tekneyle özdeş tutulmuştur. Bu ritüel örneğine göre doğmamış bebek anne kamındaki amniyotik sıvı içinde yönlendirilen bir tekneye benzetilmiştir. Ritüel prosedüründe hamile anneye Tanrıça İnanna ve Tanrıça Ninhursag yardımcı olmaktadır. Ardından aynı tekneye sedir ağacından yapılmış ıtır, karnelyan ve lapis lazuli gibi değerli taşlar yerleştirilmiştir. Bu taşların henüz doğmamış bebeğin cinsiyeti bilinmediğinden söz konusu belirsizlik durumuna atfı yapılması için yerleştirildiği varsayılmaktadır. Farber’ın Chicago Assyrian Dictionary’in “*sāmtu*” maddesinden aktardığı bilgiye göre Akadca *sāmtu* ve Akadca *uqnû* kelimelerinin cinsiyet dağılımında bir rolü olabileceğini belirtmiştir. Metnin geri kalan kısımda kırk bölümler olduğu için herhangi bir anlam çıkarılması zorlaşmaktadır. Fakat metnin devamında Tanrı

Asalluġi'nin doğumda zorluk yaşayan kadının farkına vararak Tanrı Enki'den yardım istediği anlaşılmaktadır. Söz konusu ritüel metni şu şekildedir:

“Doğum yapmak üzere olan kadın, Gi-teknesini suda yönlendirdi, kusursuz İnanna, Gi-teknesini suda yönlendirdi, Ninhursag Gi-teknesini suda yönlendirdi. Teknede parfüm taşımak için, parfüm yüklenmiştir; teknede sedir ağacı taşımak için, sedir ağacı yüklenmiştir; teknede karnelyan ve lapis lazuli taşımak için karnelyan ve lapis lazuli yüklenmiştir...” (Farber, 1984, s. 311-316).

Farber çalışmasında kızlar için karnelyan taşının, erkekler için lapis lazuli taşının bebeğin cinsiyetini temsil etmiş olabileceğini belirtse de bu renk sembolizmine dair çivi yazılı belgelerde açık bir ifadenin bulunmadığını da vurgulanmıştır (Farber, 1984, s. 314-316). Diğer taraftan Scurlock çalışmasında günümüzde batı toplumlarında kabul edilen kızlar için pembe; erkekler için mavi modern renk çağrışımından yola çıkılarak yorumlanan bu düşünceye dikkatli yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim günümüzde farklı kültürlerde söz konusu klasik renk çağrışımının aksine inançlar bulunmaktadır. Örneğin Çin kültüründe erkekleri temsilen kırmızı rengin; kızları temsilen mavi rengin kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu taşların renkleriyle ilişkilendirilen modern cinsiyet çağrışımı noktasına yapılan benzetmeye dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Scurlock, 1991, s. 171 dipnot: 97). Hamile annenin tekneye benzetildiği farklı bir metin örneği Scurlock tarafından ele alınmış ve yazar değerli malzemelerle yüklü teknede karnelyanın erkek bebeği belirtmiş olabileceğini; lapis lazulinin ise kız bebeği belirtmiş olabileceğini ifade etmiştir. Söz konusu metin şu şekildedir:

“Doğum yapmak üzere olan kadın, tekneyi suda yönlendiriyor; ...ufuktan, doğum yapmak üzere olan kadın suda yönlendiriyor. Bir teknede parfümler taşımak için parfümler yüklenmiştir. Bir teknede sedir taşımak için sedir yüklenmiştir. Bir teknede sedir ıtı taşımak için sedir ıtı yüklenmiştir. Bir teknede karnelyan ve lapis lazuli taşımak için karnelyan ve lapis lazuli yüklenmiştir; lakin onun karnelyan olup olmadığını bilmez; onun lapis lazuli olup olmadığını bilmez. Tekne rıhtımında zaman harcadıktan sonra o rıhtımı terk eder. Tekne ölüm rıhtımında alıkonulmuştur. Magurru-teknesi sıkıntı rıhtımında zapt edilmiştir. Efsunların Efendisi Sîn'in emriyle tekne ölüm rıhtımından bırakılabilir; magurru-teknesi sıkıntı rıhtımından özgür bırakılabilir” (Scurlock, 1991, s. 146-147).

Lapis lazulinin farklı ritüel uygulamalarında da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Namburbi ritüelleri ele alındığında bu uygulama bir arınma ayini olarak değerlendirilmektedir. Namburbi ritüelleri, sıkıntılı bir durumdan kaynaklanan herhangi bir kötü alamete karşı uygulanmıştır (Çeçen, Gürkan ve Akyüz, 2020, s. 159-160; Dilek, 2019, s. 125-128). Ritüel kötülüğü veya uğursuzluğu defetmek için gerçekleştirilmiştir. Bu ritüellerde lapis lazuli dahil farklı taşlar, bitkiler veya camlar kullanılmıştır. Örneğin bir Namburbi ritüel tabletinde Nisannu (Nisan) ayında görülen yılanın uğursuzluğunu defedici bir arınma ayininden bahsedilmektedir. Nisannu ayının birinci gününden otuzuncu gününe kadar görülen yılanın uğursuzluğunun defedilmesine yönelik uygulanan ritüel prosedürünün 25-31 satırlarına göre şu uygulamalar gerçekleştirilir: Tanrı Marduk tapınağının memba suyu alınır ve kutsal su ile dolu bir kâse hazırlanır. Gümüş, altın, kibrîtu-sülfürü, ru'tütu-sülfürü, ılgın odunu, maštakal-sabun otu, sikilli-bitkisi, šalâlu-kamışı, “tath” kamış, burâşu-ardıcı ve “boymuzlu” (tuz-bitkisi) gibi tüm bu malzemeler hazırlanan kâsenin içerisine atılır. Bu malzemeler yıldızların altında bütün gece bekletilir. Bu karışım ile kişi yıkanır böylece kötülük kovucu ayin başarı ile tamamlanmış olur. Bu ritüelin sonunda bir amuletin hazırlanışı yer almaktadır. Amulet için gerekli

malzemeler arasında lapis lazuli de bulunmaktadır. Amuletin hazırlanışı ise şöyledir: “[Böylece bir yılanın uğursuzluğa] işaret ettiği kötülük bir erkeğe yaklaşamaz: Karnelyan, lapis lazuli, abaşmû-taşı, alabaster; anzahhu-cami, kutpû-cami, gümüş, altın, kurşun, gişgirru-bitkisi, mercan ve amelânu-bitkisi, (bir parça) deriye sararsın; (onu) erkeğin boynuna takarsın.” (Schwemer, 2013, s. 193-194).

Yılanından uğursuzluğundan kaynaklanan kötülüğün defedilmesine yönelik farklı bir Namburbi ritüeli Çeçen, Gökçek ve Akyüz tarafından yakın bir zaman yayımlanmıştır. Maraş Tabletleri (MÖ 703-613) arasında yer alan AMM 119.109+36.2809 numaralı metin Nisan ayının birinci gününden otuzuncu gününe kadar görülen yılanın uğursuzluğa sebebiyet vermesinden ötürü gerçekleştirilen bir Namburbi ritüelini içermektedir. Ritüelin oldukça uzun talimatları bulunmaktadır. Ritüelde uğursuzluğun defedilmesi için bir amulet hazırlanmıştır. Amulet dizisi için kullanılacak malzemeler arasında lapis lazuli de geçmektedir. Tabletten arka yüzünde amuletin hazırlanışıyla ilgili bölüm şu şekilde yer almaktadır:

“st. 24-44: Şamaş ve Marduk benim davamda bana dikkat ediniz, sizin yargılamanızda adaleti bulayım. Nisan ayının 1. gününden 30. gününe kadar görülen yılanın uğursuzluğunda, onun uğursuzluğu bana yaklaşmasın, bana baskı yapmasın, yakınma gelmesin beni ele geçirmesin, nehri geçsin, dağı aşsın, bedenimden 3600 mil uzakta olsun. Duman gibi gökyüzüne yükselsin. Sökülmüş ilgin ağacı gibi yerine dönmessin. Bedenimden uzaklaşsın ve ilgin beni temizlesin. Maştakal bitkisi beni kurtarsın. Yeryüzü beni bağışlasın ve korkunç parlıtısını versin ve uğursuzluğu götürsün. [Şamaş ve Marduk] bana yardıma gel/koş. Uğursuzluğu ... benim için hazırla. 7 kez söyle v[e ... iyi kali]te bira ve suyu dök. Sunum/ritüel hazırlıklarını kaldır. [Kalbini tut]an/sıkıştıran şeyleri söyle. O adam ... görülen yılanın uğursuzluğu ... ona yaklaşmayacak akik, lacivert taşı, çizgili akik/kantaşı², yılan taşı, mknatis taşı, gümüş altın. (Bu) 7 taşı, yılanın uğursuzluğu adama yaklaşmasın (diye) keten ipliğe (geçirilmiş şekilde) onun boynuna as.” (Çeçen, Gürkan ve Akyüz, 2020,2020, s. 169-170).

Mezopotamya’da demonlardan kaynaklandığı düşünülen bazı durumlara yönelik uygulanmış ritüeller de söz konusuydu. Örneğin Lamaştu isimli dişi demonun hamile anneleri rahatsız ettiği düşünülmüş ve demonun kadınların doğum yaptığı esnasında onlara sorun yaşattığına inanılmıştır. Yeni doğan bebeklere saldıran bu demonun çocukları kaçırdığı düşüncesi bulunmaktaydı. Bu demondan korunmak için Mezopotamyalılar büyüleri kabul ettikleri bazı taşları amulet olarak kullanmışlardır. Bu amuletlerin anneleri ve onların çocuklarını koruduğuna inanılmıştır. Bu bağlamda hamile anneye yardımcı olmak için hazırlanan bir amulet yapımında lapis lazuli gibi değerli taşlar yer almaktadır. Amuletin hazırlanışı ve kullanışı şu şekilde tarif edilmiştir:

“Beyaz KA taşlarını beyaz yünden bir ipe diz, beş parmak arayla onları bağla: haltu taşından bir silindir mühürü, şubû taşından bir silindir mühürü, erkek ve dişi şû taşlarını kadının boynuna yerleştir; kadının sağ eli için bir sağ taraf şubû taşını bağla; kadının sol eli için bir sol taraf şubû taşını bağla; bir “hurma taşı”ni, bir ŞAB taşını, bir mûşu taşını, bir aşgigi taşını kadının beline bağla; bir nibu taşını, bir hulâlu taşını kadının sağ ayağına, bir karnelyan taşını, bir lapis lazuli taşını, kadını sol ayağına bağla ...”(Goff, 1956, s. 17-18).

7. Mezopotamya’da İmitasyon Lapis Lazuli Taşı

Mezopotamya tarihi boyunca bu coğrafyaya ithal edilen materyaller ve lüks objeler arasında yer alan lapis lazuli taşına her zaman aynı derecede erişim sağlanamamıştır. Lapis lazuli, kamelyan ve diğer kalsedon grubundan taşlar Mezopotamyalıların farklı ülkelerle gerçekleştirdiği uzak mesafe ticareti vasıtasıyla elde edilmiştir (Schuster-Brandis, 2008, s. 4 dipnot: 14). Fakat söz konusu ticari ilişkiler her zaman sistemli ilerlememiştir. Mezopotamya’da İran Platosunun yerleşim ağlarında yaşanabilecek herhangi bir kriz ya da problem karşısında değerli taşlara ve değerli minerallere erişmek o dönem şartlarına göre zor olmaktadır. Cam üretimi, özellikle lapis lazuli gibi değerli taşlara erişim sağlanamadığında ya da taşların tedarik zincirinde belli olmayan bir problem yaşandığında gündeme geliyordu. Bu bağlamda lapis lazulinin imitasyonu, hakiki olan taşın yerini almaya başlamış ve böylece imitasyon taşların kullanımı yaygınlaşmıştır (Liverani, 2014, s. 277). MÖ 3. binyılda Mezopotamya’ya ithal edilmiş renkli taşlara bir hayli talep bulunmaktaydı. Bu talebin devam etmesi MÖ 2. binyılda renkli cam yapımına da etki etmiştir. Bu etki lapis lazuli, azurit ve turkuaz gibi mavi ve mavi-yeşil taşlar için de geçerli olmuştur. MÖ 3. binyılda Mezopotamya’ya ithal edilmesinde problem yaşanan lapis lazulinin yerine kullanılabilir mavi ışıklı malzemelerin üretimine başlanmıştır. MÖ 2. binyıldan sonraki dönemde ise cam üreticileri, değerli taşların görünüşlerine yakın imitasyon materyalleri üretmeye devam etmiştir (Çınardalı-Karaaslan, 2013, s. 22; Dardeniz ve Öztan, 2020, s. 843; Thavapalan, 2019b, s. 263). Dolayısıyla yaklaşık MÖ 2. binyıldan sonra ustaca yapılmış imitasyon lapis lazuli üretimi cam ve camcılık¹⁶ faaliyetlerini içeren uygulamalarda büyük bir başarı elde edilmesine neden olmuştur¹⁷ (Boson, 1938, s. 269-270; Herrmann ve Moorey, 1980-1983, s. 489; Liverani, 2014, s. 277; Moorey, 1999, s. 85-86, 90; Thompson, 1936, s. 32).

Mezopotamya toplumları tarafından kaydedilmiş çivi yazılı belgelerde lapis lazuli, hem orijinal/hakiki taşı belirten “*dağ lapis lazulisi*” hem de imitasyon/taklit taşı belirten “*fırın/ocak lapis lazulisi*” ismiyle ayrı ayrı ifade edilmiştir.¹⁸ Cam metinlerinde ve farklı envanter kayıtlarında bazı taşların isimleri ifade edilirken Akadca *kūri* (fırından), *aššru* (Asur) veya *šadi* (dağdan gelen) gibi kelimeler kullanılmıştır. Bu bağlamda taşların isimleri kaydedilirken tercih edilen bu sözcükler taşların hakiki olup olamamasına vurgu yapılmak üzere seçilmiştir. Farklı metinlerde bazı mineraller için “dağ taşları” ismi ayrıca tercih edilmiştir (Schuster-Brandis, 2008, s. 7-8).

¹⁶ Mezopotamya’da cam üretim teknolojisi, MÖ 3500-3000 yılları arasında taş ve pişmiş topraktan üretilmiş boncukların kaplamasında kullanılan sır tabakası üretimiyle ortaya çıkmıştır. Mezopotamya’daki farklı şehirlerde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bazı cam buluntulara ulaşılmıştır. Örneğin Mezopotamya’daki Ešnunna (günümüz Irak/Tell Asmar) kentindeki kazılarda camdan yapılmış yarı saydam bir çubuk parçası bulunmuştur ve bu çubuk parçası MÖ 2300’lü yıllara tarihlendirilmektedir. Farklı buluntu örnekleri ise Mezopotamya’daki Eridu (günümüzde Irak/Tell Abu Şahreyn) kentinde ele geçirilmiştir. Bu buluntular arasında mavi renkli topak bir cam yer almaktadır (Çınardalı-Karaaslan, 2013, s. 34).

¹⁷ Mezopotamya toplumları tarafından kullanılmış hakiki taşlar ve imitasyon taşlar hakkında çivi yazılı belgeler her zaman açık bilgiler sunmamaktadır. Hakiki taşların ve imitasyon taşların fiyatı ve değeri onların rengine göre değerlendirilmiştir. Dolayısıyla taşları üreten ustalar cam üretim tekniklerini kullanarak onların fiyatı ve değeri için renk olgusunu kullanmıştır. Örneğin Mezopotamya’da yaklaşık MÖ 2. binyılda lapis lazuliden yapılmış kaplar ve balta başları üretilmiştir ve bu ürünler hem kolay işlenmiştir hem de o coğrafyada yaşamış toplumların moda anlayışlarına uygun kabul edilmiştir. Cam üretimi esnasında zanaatkarlar yaratılan malzemenin rengine göre bir sonraki aşamada o malzeme üzerinde nasıl bir işlem yapılacağına karar vermiştir. Çivi yazılı belgelere cam tariflerini kaydeden kâtipler eriyen camın parıldayan görünüşleri için bazı belirteçler kullanmıştır. Dolayısıyla cam metinlerinde Akadca *arqu* (solgun sarı), *hurāšu* (altın), *ruššu* (yanan kırmızı) veya *karānu baštu* (olgun üzüm) gibi üretilen malzemenin rengine atfedilen sözcükler açıkça görülmektedir (Thavapalan, 2019, s. 180-181).

¹⁸ Lapis lazuli, Asur’da olduğu gibi Eski Mısır’da da yapay olarak üretilen bir taş olmuştur (Boson, 1938, s. 269-270); Tunç Çağı’nda pek çok Akdeniz toplumu fayans üretmiştir. Bu bağlamda Akdeniz toplumları tarafından yapay üretilmiş fayans, lapis lazuli gibi değerli taşların imitasyonunu yapmak için kullanılmıştır (Çınardalı-Karaaslan, 2013, s. 22).

Mezopotamya’da cam ve camcılık faaliyetleri hakkında bilgi sunan çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yapay olarak üretilmiş malzemelerin isimleri tabletlere kaydedilirken NA₄ (taş) determinatifi kullanılmıştır. Benzer bir şekilde tabletlere kaydedilen sırlı tuğlaların isimlerinde de NA₄ determinatifi tercih edilmiştir. Cam üretim teknolojisinin gelişkinliği sayesinde lapis lazuli ve kamelyan gibi popüler taşlar ve Mezopotamya toplumları tarafından talep gören farklı taşlar yapay olarak üretilmiştir. Cam üretim teknolojisi aracılığıyla pahalı ve değeri yüksek olan taşların yerine kullanılabilir farklı imitasyon materyaller de meydana getirilmiştir. Örneğin çivi yazılı cam tariflerinde “*Kamelyan veya lapis lazuli yapmak için*” gibi ifadeler bulunmaktadır (Schuster-Brandis, 2008, s. 7, 9). Mezopotamya’da MÖ 2. binyılın ortasından itibaren cam endüstrisi geliştiğinden, kâtipler hakiki taşlar ile mavi camı malzemeler arasındaki ifade ayrımlarını metinlerde göstermeye başlamıştır. Bu ifadelerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

^{na4}uqnû ‘lapis lazuli’ (veya benzer koyu mavi taşlar)

^{na4}uqnû šadî ‘dağ lapis lazulisi’ (başka bir deyişle hakiki taş)

^{na4}ZA.GÎN ‘dağdan kesilmiş lapis lazuli’

^{na4}uqnû bašlû ‘lapis lazuli (kaynatılarak üretilen)’ (başka bir deyişle cam veya fayans)

^{na4}uqnû kûri ‘fırın lapis lazulisi’ (başka bir deyişle cam veya fayans)” (Thavapalan, 2019b, s. 312).

Lapis lazulinin hakiki veya imitasyon olup olmadığını vurgulamak için kaydedilen dağ lapis lazulisi veya fırın lapis lazulisi gibi ayrı ifadelerin bazı ritüel uygulamalarını içeren çivi yazılı belgelerde de yer aldığı görülmektedir. Örneğin Kassit Dönemi hükümdarlarından Kral Agum-Kakrime (MÖ ± 1500) Mezopotamya’da Babil şehrinde bulunan Ésağila tapınağındaki Tanrı Marduk ve onun eşi Şarpanitum’un heykellerinin onarımı için yabancı ülkelerden gelen zanaatkârlara talimat vermiştir. Kral, bu tapınağın onarılmasını ve tapınağın dekorasyon işlemlerinin yapılmasını emretmiştir. Söz konusu heykellerin süslemelerinde dağ lapis lazulisiyle birlikte dağdan gelen farklı hakiki taşların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Heykellerin onarımında tercih edilen hakiki taşların ve yapay taşların kaydedildiği örnek metin şu şekilde tercüme edilmiştir:

“... ben gerçekten dağ lapis-lazulisini, marhaşu yeşil obsidiyenini, hulûlu-boncuklarını, muşşaru-taşını, pappardilû-taşını, papparmînu-taşını, meluhhadan boncukları, alabasteri, değerli sêlu-taşını ve saf taşları, ki onlar dağdan seçildiler; Marduk ve Zarpanitu için bağışladım ...” (Oshima, 2012, s. 225-268).

Eski Yakın Doğu tarihinde Amarna Çağı (MÖ 14. yy) adıyla bilinen dönemde uluslararası diplomatik ilişkiler yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Günümüzde Tell el-Amarna olarak adlandırılan kentte arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucu çıkarılan çivi yazılı belgelere Amarna Mektupları ismi verilmiştir. Bu mektuplara göre Amarna Çağı’nda Mısır’dan Anadolu’ya, Filistin’den Mısır’a ve Suriye’den Babil’e aktif bir hareketlilik yaşanmıştır. Amarna Mektuplarında söz konusu dönemin diplomasisi, krallar arası hediyeleşme ve çeyiz envanteri gibi konularda bilgiler bulunmaktadır. Hediyeleşme ve selamlaşma metinlerinde pek çok kez lapis lazuli taşından yapılmış nesnelere bahsedilmektedir. Bu mektup örneklerinin bazılarında ise taşın gerçekliğini belirten “hakiki lapis lazuli” ifadesi kullanılmıştır.¹⁹ Söz konusu

¹⁹ Amarna Mektuplarında yer alan hakiki lapis lazuliyle ilgili diğer metin örnekleri şu şekilde sıralanabilir: EA 13; EA 16; EA 19; EA 21; EA 22; EA 25; EA 26; EA 29 (Rainey, 2015).

metinlerden örnekler şu şekilde sıralanabilir: EA 9 numaralı belge Babil Kralı Burraburiyaş ile Mısır firavunu Nibhurrereya arasındadır ve mektupta “... *tebrik hediyesi olarak 3 mina hakiki lapis lazuli ve 5 ahşap araba için 5 at takımı gönderdim.*” cümlesi geçmektedir (Rainey, 2015, s. 93-95). EA 11 numaralı belge Babil Kralı Burraburiyaş ile Mısır Kralı Naphurure arasındadır ve metinde “*Tebrik hediyesi olarak 10 yumru (parça) hakiki lapis lazuli ve “evin hanımına” 20 hakiki lapis lazuli “çekirge” gönderdim...*” ifadesi yer almaktadır (Rainey, 2015, s. 101-105). EA 15 numaralı başka bir mektup ise Asur Kralı I. Aşşur-uballit (MÖ 1363-1328) ile Mısır kralı arasındadır ve metinde “... *size selamlama hediyeniz olarak bir harika araba, iki at ve hakiki lapis lazuliden bir hurma taşı gönderdim.*” (Rainey, 2015, s. 128-129) ifadeleri dikkat çekmektedir. Amarna Mektuplarından seçilmiş bu metin örneklerine göre taşın hakiki olup olmadığı noktasına dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu örnekler taşın hediyeleşme ve selamlaşma faaliyetlerinde onun ne kadar sık tercih edilen bir taş olduğu da göstermektedir. Dolayısıyla Amarna Mektupları lapis lazuliden yapılmış nesnelere hakkında da bilgi sunmuştur. Nitekim örneklerden lapis lazulinin ham bir şekilde tercih edildiği veya işlenerek takı vb. gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır.

8. Lapis Lazuli Taşının Bazı Türleri

Taşlar ve mineraller hakkında hem onların tanımlarının hem de onların dış görünüşlerinin açıklandığı *Abnu şikinšu Serine* lapis lazulinin farklı türleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Seride bazı taşlar tanımlanırken doğaya ait farklı öğelerden renkler seçilerek taşların türleri açıklanmıştır. Bu bağlamda *Abnu şikinšu Serine* göre lapis lazulinin dört türü kaydedilmiştir. Metinde lapis lazulinin tanımlandığı satırda kırık bulunmaktadır. Dolayısıyla taşın yapısı tam manasıyla anlaşılmamaktadır. Lapis lazulinin tanımlanan diğer türlerinin görünüşü ise şu şekilde açıklanmıştır:

“*Taş ki görünüşü (şöyledir): [...] Onun adı uqnû'dur.*”

Taş ki görünüşü (şöyledir): [...] Onun adı uqnû'dur.

*Uqnû: Beyaz noktalıdır: Onun adı sirrimānu'dur.*²⁰

Uqnû: Yeşil noktalıdır: Onun adı uqni marḥaşi'dir.” (Schuster-Brandis, 2008, s. 34).

Abnu şikinšu Serine göre lapis lazulinin farklı türlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda görünüşleri tanımlanan taş türleri hakkında literatürde birtakım araştırmalar bulunmaktadır. Fakat söz konusu taşların mineraloji alanında hangi mineral türünü temsil ettiği sorusuna verilen cevap netlik kazanmamıştır. Dolayısıyla bu taşların açıklamalarına dair veriler daha çok onların dış görünüşlerine yöneliktir. *Abnu şikinšu Serine* bazı taş türleri hayvanların dış görünüşüyle benzerlik kurularak açıklanmıştır. Örneğin lapis lazulinin farklı bir türü olan *sirrimānu*-taşını (taşın Sumerce adı ZA.GİN.ANŞE.EDIN.NA'dır) şu şekilde açıklamak mümkündür: Akadca *sirrimānu* kelimesi “*Vahşi bir eşek türü*” anlamına gelmekte ve dolayısıyla bu taş “*vahşi eşek*” (yaban eşiği) rengine benzetilmiştir. Ayrıca taş belirtilen hayvanın dış görünüşünde olan beneğe/noktaya sahiptir. Bu bağlamda *sirrimānu*-taşı beyaz benekli mavi bir lapis lazuli türüdür (Schuster-Brandis, 2003, s. 259-260; Schuster-Brandis, 2008, s. 11-12, 34, 40, 267; Thompson, 1936, s. 130). Schuster-Brandis *sirrimānu*-taşının tanımı için “*Vahşi eşek-lapis lazulis*” veya “*Parlak noktalı mavi taş ya da lapis lazuli*” açıklamasını yapmıştır. Hafif benekli karakterize edilen bu mavi taş gri-mavi rengine sahiptir (Schuster-Brandis, 2003, s. 455).

²⁰ MSL 10 II. 63. “Na₄.za.gin.anše.edin.na = *sir-ri-ma-nu*”

Abnu šikinšu Serine göre lapis lazulinin *uqni marḥaši* (taşın Sumerce adı ZA.GİN *marḥaši*'dir) adında başka bir türü bulunmaktadır. Taşın isminde Marḥaši Ülkesi belirtilmekte ve dolayısıyla bu taşın söz konusu ülkeyle bir bağlantısının olduğu anlaşılmaktadır. *Uqni marḥaši*-taşının tanımı için “*Marḥaši-lapis lazulisi*” ya da “*sarı-yeşil, mavi taş veya lapis lazuli*” açıklamaları yapılmıştır. *Abnu šikinšu Serine* göre taşın rengi sarı-yeşil tonlarındadır. Çivi yazılı belgeler değerlendirildiğinde *uqni marḥaši*-taşının mavi bir taş türü olduğu anlaşılmakta ve sarıdan yeşile değişen beneklere/noktalara sahip olarak karakterize edilmektedir. Bazı araştırmacılar *uqni marḥaši*-taşının turkuaz taşı olabileceğini ileri sürmüştür (Moorey, 1999, s. 85; Postgate, 1997, s. 217; Schuster-Brandis, 2003, s. 259-269; Schuster-Brandis, 2008, s. 11-12, 34, 454; Steinkeller, 1982, s. 250-252, 263). *Abnu šikinšu Seri* bağlamında tanımlanan lapis lazulinin bazı türlerinin yapısında nokta/benek bulunurken bazı taş türlerinin yapısında ise nokta/benek bulunmadığı anlaşılmaktadır (Boson, 1938, s. 270).

Lapis lazulinin bazı türleri *Abnu šikinšu Serine* göre değerlendirilmiştir. Bu seri dışında taşlar ve mineraller hakkında diğer önemli bir kaynak olan *ḤAR.ra=ḥubullū Serisi* incelendiğinde lapis lazulinin pek çok çeşidinin listelendiği anlaşılmaktadır. Fakat literatürde bu çeşitlerin hepsi hakkında detaylı analizler bulunmamaktadır. Dolayısıyla üzerine analizlerin ve değerlendirmelerin yapıldığı bazı taş türleri seçilerek onların incelenmesi uygun görülmüştür. *ḤAR.ra=ḥubullū Serisi*nde lapis lazuliyle ilgili kelimelerin listelendiği sütunda *zagindurū* ismiyle bir kelime kaydedilmiştir. Söz konusu seride Akadca *zagindurū* Sumerce ZA.GİN.DURU₅ ismiyle geçen bu tür hakkında son yıllarda detaylı analizler yapılmıştır. Seride *zagindurū* üç farklı isim ile kaydedilmiştir. Bu bağlamda *zagindurū*'nun bu türlerinde Akadca *ellu* (saf, arı), *ebbu* (parlayan, ışık saçan) ve *namru* (göz alıcı, parlak) kelimeleri seçilmiştir²¹ (Thavapalan, 2019b, s. 96-106). *Zagindurū* kelimesi, *Diri*²² ismiyle bilinen işaret listesinde, *ḤAR.ra=ḥubullū Serisi*nde kayıtlı olduğu gibi Akadca *ellu*, *ebbu* ve *namru* kelimeleriyle geçmektedir (Pfitzner, 2019, s. 237-257; Schuster-Brandis, 2008, s. 455; Thavapalan, 2016, s. 202; Thavapalan, 2019b, s. 356, 358).

Zagindurū kelimesinin, *ellu*, *ebbu* ve *namru* sözcükleriyle kaydedilen türleri hakkında ilk değerlendirmeler Thompson'ın sözlüğünde yer almıştır. Thompson bu türler için “*Açık/belirgin veya parlak/aydınlık görünüşe sahip lapis lazuli türleri*” açıklamasını yapmıştır (Thompson, 1936, s. 129, 132). *Zagindurū* kelimesi için farklı bir değerlendirme ise Schuster-Brandis tarafından yapılmıştır. Schuster-Brandis bu kelimeyi “*saf/temiz mavi taş*” ve “*bir lapis lazuli türü*” şeklinde açıklamıştır (Schuster-Brandis, 2008, s. 455). Son yıllarda çivi yazılı metin sayısının artması ve bu metinler üzerine yayınların çoğalmasıyla *zagindurū* Thavapalan tarafından yeniden ele alınmıştır. Ona göre *zagindurū* “*Açık mavi, yeşilimsi mavi renk cam türünden -camsı- materyal*” ve bu malzeme yapay olarak üretilmiştir (Thavapalan, 2019b, s. 355, 363). *Zagindurū*, Thavapalan'dan önce yapılan çalışmalarda değerli ve ışık saçan kıymetli bir taş olarak değerlendirilmiştir. Fakat yeni değerlendirmelerle birlikte *zagindurū*'nun daha çok pigment olarak ele alınması gerektiği ileri sürülmektedir. Pigment olan *zagindurū* ile ilgili erken kayıtlar yaklaşık MÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Yeni Asur Dönemine tarihlendirilen cam yapımı talimatlarında yer alan *zagindurū*, frit malzemesinin bakır bileşiği ile renklendirilmesi işlemiyle elde edilen turkuaz-mavisi renk

²¹ MSL 10 II. 53. “Na₄.za.gin.duru₅=ŠU-*u*”; 54. “Na₄.za.gin.duru₅=MIN (=uqni) *el-lu*”; 55. “Na₄.za.gin.duru₅=MIN *eb-bu*”; 56. “Na₄.za.gin.duru₅=uq-nu-*u nam-r*”

²² İşaret listesi olarak bilinen *Diri*, genellikle birleşik işaretler, başka bir deyişle en az iki ayrı çivi yazısı işaret dizisi için referans kabul edilen bir listedir. *Diri* listeleri Sumerce bir kelimenin Akadca kelime karşılığını da vermektedir. Bunun yanı sıra Sumerce kelimelerin karşılıkları için geçerli olabilecek farklı eşdeğer sözcükler de kaydedilmiştir. *Diri* işaret listelerinin bazılarını Eski Babil Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Pfitzner, 2019, s. 237-238).

tonuna sahip bir camdır. Dolayısıyla *zagindurû* daha çok mavi değerli taşların rengine ve parlaklığına sahip bir materyal (cam veya camsız bir fayans) olarak tanımlanmaktadır. *Zagindurû* üzerine analizler yapan Thavapalan onun toz haline getirildiğinde günümüzde “*Mısır mavis*” olarak bilinen pigment olduğunu ileri sürmektedir. Çivi yazılı metinlerde *zagindurû* hakkındaki detaylar MÖ 2. ve 1. binyıla tarihlendirilen cam üretim teknolojisiyle ilgili metinlerle sınırlı kalmaktadır (Thavapalan, 2016, s. 202; Thavapalan 2019b, s. 199, 356-357).

Zagindurû'nun değerlendirilmesinden sonra, *HAR.ra=hubullû Serisinde* listelenmiş ve lapis lazulinin türleri olarak kaydedilmiş bazı taş türleri incelendiğinde onların günümüzde hangi isimle adlandırıldığı sorusuna verilen cevap netlik kazanmamıştır. Fakat bu taşlar hem lapis lazulinin türlerini görülmesi hem de taşların renklerine yönelik fikir oluşturulması açısından yol gösterici olacaktır. Bu bağlamda sırasıyla belirlenen taşlar incelendiğinde lapis lazulinin bazı türleri tanımlanırken doğaya ait öğelerden betimlemelere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Taşların dış görünüşleri bazı hayvanların rengine ya da o hayvanın üstündeki desene benzetilmiştir. Bu türlerin tanımlamasıyla ilgili bilgiler için Thompson'un eseri (1936) ve taşların renkleriyle ilgili değerlendirmeler için Thavapalan'ın çalışması (2019b) takip edilmiştir. Bu bağlamda örneğin lapis lazulinin bir türünün ismi Akadca *ša kišadu asummatum* (taşın Sumerce adı ZA.GİN.GÚ.TU'dur) adıyla kaydedilmiştir.²³ Taşın isminde Akadca *summatu* kelimesi seçilmiş ve MUŞEN (kuş) sumeogramı kullanılmıştır. Akadca *summatu* kelimesi “(dişi) güvercin, kumru” anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla bu taşın tanımı için “*Kumru veya güvercin boynundaki gri*” açıklaması yapılmıştır (Thavapalan, 2019b, s. 26; Thompson, 1936, s. 129-130). Diğer bir lapis lazuli türünün adı Akadca *ša kišad aribi* (taşın Sumerce adı ZA.GİN.GÚ.UGA'dır) ismiyle kaydedilmiştir.²⁴ Taşın isminde Akadca *aribu* kelimesi yer almaktadır ve MUŞEN sumeogramı kullanılmıştır. Akadca *aribu* kelimesi “*Ekinkargası, küçükkarga, karga, karakarga*” gibi manalara gelmektedir. Dolayısıyla bu taş türü için “*Karga boynundaki boyu parıltı/parıltı*” açıklaması yapılmıştır (Thompson, 1936, s. 130).

Lapis lazulinin yukarıda açıklanan türlerinde taş betimlenirken bazı hayvanların dış görünüşlerine gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır. Taşın bazı türleri tanımlanırken ise bitkilerin veya meyvelerin rengi seçilmiştir. Örneğin lapis lazulinin bir türü kaydedilirken Akadca *laptanû* (taşın Sumerce adı ZA.GİN.LU.ÚB'dur) kelimesi seçilmiş ve SAR (bitki) sumeogramı kullanılmıştır.²⁵ Akadca *laptu* kelimesi “*şalgam, turp*” gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla bu taş *laptu*-bitkisinin rengine benzetilerek açıklanmıştır (Thavapalan, 2019b, s. 26; Thompson, 1936, s. 130). Lapis lazulinin başka bir türü ise Akadca *karanum* kelimesiyle (taşın Sumerce adı ZA.GİN.GEŞTİN'dir) kaydedilmiştir.²⁶ Akadca *karānu* kelimesi “*Şarap, asma (üzüm) ve üzüm*” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda taş şarap rengine benzetilmiştir (Thavapalan, 2019b, s. 26; Thompson, 1936, s. 130). Bitkilerle tasvir edilen taşlar dışında yıldızlı gökyüzüne benzetilerek tarif edilen taş türleri bulunmaktadır. Örneğin Lapis lazulinin bir türü Akadca *kakkabanu* (taşın Sumerce adı ZA.GİN.MUL.MUL'dur) kelimesiyle geçmektedir.²⁷ Akadca *kakkabu* kelimesi “*Yıldız, parıldamak, ışımak (ışık saçmak)*” gibi anlamlara gelmektedir. Bu taş türü yıldızların aydınlığı gibi ışıltılı bir görünüme sahiptir. Bu taş türü masmavi bir arka planda yıldızlarla donatılmış gökyüzüne benzer bir görünüme sahiptir (Thompson, 1936, s. 130 dipnot: 1).

²³ MSL 10 II. 58. “[Na₄za].gin.gú.tu <MUŞEN>=ŞU-u”; 59. “[Na₄za].gin.gú.tu <MUŞEN>=ša ki-ša-du su-um-ma[t]um”

²⁴ MSL 10 II. 60. “[Na₄za].gin.gú.uga <MUŞEN>=ša MIN a-ri-bi”

²⁵ MSL 10 II. 61. “[Na₄za].gin.lu.úb <SAR>=lap-ta-nu-ü”

²⁶ MSL 10 II. 62. “[Na₄za].gin.geštin=ka-ra-<na>nu-ü”

²⁷ MSL 10 II. 64. “[Na₄za].gin.mul.mul=kak-ka-b[a-n]u”

Sonuç

Çivi yazılı belgeler üzerine yapılmış yeni değerlendirmeler, Mezopotamya toplumlarının kullandığı taşlar ve mineraller hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Geleneksel çevirisi lapis lazuli olan Akadca *uqnu* kelimesinin sadece bu taş ifade etmediği aynı zamanda maviden mavimsi renge kadar benzer taşları ve yapay üretilen mavi renkli materyalleri de ifade ettiği anlaşılmaktadır. Taşın görünüşünün koyu mavi renge sahip olması ve taşın üstünde sarı parıltıların bulunması onun ön plana çıkmasına etmen olmuştur. Lapis lazulinin sertlik derecesinin düşük olması taşın yumuşak bir yapısının olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla rahatça işlenebilen bir taş türü olduğundan bu özellik onun kullanımını kolaylaştırmış olmalıdır. Lapis lazuli yapısında pirit, kalsit, mika veya sodalit gibi farklı cevherler bulunmaktadır dolayısıyla bu durum ona farklı bir görünüş katmıştır. Bu bağlamda taş işlendiğinde karakteristik bir nitelik kazanmaktadır. Eski Çağ'da taşın görünüşüne önem verilmiştir. Nitekim Asur Ticaret Koloni Dönemi belgelerinden lapis lazulinin farklı kalitelere bulunduğu anlaşılmaktadır. Eski Yakın Doğu'da taşın ham madde kaynağının Afganistan'daki Bedağşan Bölgesi olduğu kabul edilse de yazılı belgeler lapis lazulinin ve onun bazı türlerinin Marhaşi Ülkesi, Tukriş Ülkesi, Dapara Dağı ve Bikni Dağı gibi farklı yerlerden de elde edildiğini göstermektedir.

Mezopotamyalılar ışığı ve parlaklığı olumlu algılamış ve ışığı kutsallığın bir işareti olarak kabul etmiştir. Bu durum koyu mavi renge sahip ve parıltılı bir yapısı olan lapis lazuliye kutsiyet atfedilmesine neden olmuştur. Taşın ilahi saygıyla bağlantı kurulması neticesinde o, diğer taş türlerine göre daha fazla öne çıkmıştır. Kutsiyet atfedilen lapis lazuli, Mezopotamya'da ham madde kaynağı olmamasına karşın tüm bu özelliklerinden dolayı en fazla talep gören taş türlerinden biri olmuştur. Lapis lazuli sahip olduğu görünüşü sebebiyle Mezopotamya'da yıldızlı gökyüzünü temsil etmiştir. Dolayısıyla bu temsil onun kozmolojik bağlantılarla ve göksel öğelerle ilişki kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Ay Tanrısı Sîn, Güneş Tanrısı Şamaş ve gökyüzünde otorite sahibi olan Tanrı An ile ilgili betimlemelerde bu taş tercih edilmiştir. Lapis lazulinin göksel ve kozmolojik anlamının betimlemelere yansıtılması için onunla ilgili metaforlar oluşturulmuştur. Güneş Tanrısı Şamaş'ın günlük hareketi esnasında azur mavisi/masmavi renge bürünen gökyüzü lapis lazuliyle ilişkilendirilmiş ve bu bağlamda tanrının unvanlarında ve tasvirlerinde kullanılmıştır. Lapis lazulinin Tanrı An'a ithaf edilen bir taş olması onun söz konusu kozmolojik bağlantıyla ilişki kurulmasıyla alakalı olmalıdır.

Mezopotamya mitolojisinde lapis lazulinin nasıl algılandığına bakıldığında o hem tapınakları süsleyen ve onların depolarını zenginleştiren bir malzeme olarak kullanılmış hem de gücü sembolize eden takıların ve aksesuarların taşıdığı metaforik anlamlarda kullanılmıştır. Lugal.e mitosunda lapis lazulinin kutsandığı ve taşın övüldüğü açıkça belli olmaktadır. Bu durum Mezopotamyalıların taşta verdiği önemle ilişkili olmalıdır. Ayrıca mitostan lapis lazulinin taş işlemeciliğinde kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Mezopotamya'da takılarda ve aksesuarlarda en fazla tercih edilmiş taş türlerinden biri lapis lazuli olmuştur. Mavi renk Mezopotamya'da olumlu algılandığından bu renge sahip taşlar kötülük kovucu ve uğursuzluğu defedici fonksiyonlara sahip kabul edilmiş ve bu bağlamda lapis lazuli amuletlerde ve tılsımlarda fazlaca kullanılmıştır. Bu kullanım örneğinin *İnanna'nın Yeraltı Dünyasına Gidişi* isimli mitosta yansımalarının olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya'da uygulanmış ritüellerde lapis lazuli çeşitli eylemlerin betimlemelerinde kullanılmıştır. Bu bağlamda doğum ritüellerinde hamile anne tekneye benzetilmiş ve bu tekneye bebeğin cinsiyetinin sembolize ettiği düşünülen kamelyan taşı ve lapis lazuli taşı yerleştirilmiştir. Bu sembolizmle ilgili yapılan araştırmalarda söz konusu taşların hangisinin erkek bebeği hangisinin kız bebeği temsil ettiği sorusuna

verilen cevaplara dair farklı görüşler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu taş sembolizmi hakkında değerlendirmelerin yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu sembolizmin hem çivi yazılı belgelerin değerlendirilmesiyle hem de arkeolojik buluntu örneklerinin ele alınmasıyla bir bütün olarak araştırılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu sembolizmin günümüzde farklı toplumlarda da olabileceği göz önünde tutulduğunda disiplinler arası kültürel araştırmalarla daha aydınlatıcı bilgilere ulaşılabileceği beklenebilir. Lapis lazuli farklı ritüel uygulamalarında ise daha çok amuletlerde ritüelin prosedürüne uygun olan gerekli bir malzeme olarak kullanılmıştır.

Mezopotamya’da kutsal kabul edilen ve prestij göstergesi ürünler arasında yer alan lapis lazulinin bölgede yaşayan krallar ve seçkinler tarafından fazlaca talep edilmesi ve taşın her zaman ulaşılamaması onun imitasyonun yapılmasına neden olmuştur. İmitasyonu yapılan lapis lazuli Mezopotamya’da cam üretim teknolojisinin gelişmesini etkilemiştir. Çivi yazılı belgeler yapay olarak üretilen lapis lazulinin farklı isimlerle kaydedildiğini göstermektedir. Bu belgelerde lapis lazulinin özellikle “hakiki lapis lazuli” ve “dağ lapis lazulisi” şeklinde kaydedilmesi orijinal taşın başka yapay materyallerle karıştırılmaması için tercih edilmiş olmalıdır.

Taşlar ve mineraller hakkında detaylı bilgiler sağlayan *Abnu şikinşu Serisine* göre lapis lazulinin bazı türleri kaydedilmiştir. Bu taşların günümüzde hangi taş türü olduğu sorusuna verilen cevap netlik kazanmamıştır. Fakat bu taşların renginin gri-mavi ve sarı-yeşil tonlara sahip olduğu anlaşılmakta ve bazı taş türlerinin yapılarının noktalı olduğu görülmektedir. Öte yandan *HAR.ra=hubullû Serisinde* ise lapis lazulinin çok fazla çeşidi kaydedilmiştir. Fakat bu taşların nitelikleri üzerine veriler yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu taş türleri daha çok renk açısından bilgi sunmaktadır. Nitekim son yıllardaki araştırmalar Mezopotamya’da renk konusu ele alınırken taşlarla ilgili bilgilerden de yararlandığı göstermektedir. Bu bağlamda taşların bazıları kaydedilirken hayvanların, bitkilerin veya gökyüzünün rengiyle ilgili kelimeler tercih edilmiştir. Söz konusu serideki bazı taşların parlak görünümlere sahip olduğu, bazı taşların ise koyu renge sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan *HAR.ra=hubullû Serisinde* üç farklı çeşit olarak kaydedilmiş *zagindurû* hakkında son yıllarda daha detaylı çalışmalar bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda *zagindurû* lapis lazulinin bir taş türü olarak ele alınmıştır. Fakat literatürdeki yeni değerlendirmeler onun camı bir madde olduğunu ve günümüzde Mısır mavisi pigment olarak kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla çivi yazılı belgeler üzerine analizlerin çoğalmasıyla lapis lazulinin türleri ve camı maddeler üzerine daha net bilgilerin ortaya konacağı ve onlar hakkındaki mevcut bilgiler için yeni açılımların geleceği varsayılabilir.

Kaynakça

- [1] Adalı, Selim Ferruh ve Görgü, Ali T. (2016), Sümer Kral Destanları Enmerkar – Lugalbanda, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [2] Albayrak, İrfan (2016), “Eski Anadolu’nun İlk Yazılı Belgelerinde Altın ve Kıymetli Taşlar”. Lidya “Altın Ülke” Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu. Salihli.
- [3] Aston, Barbara G.; Harrelland, James A. vd. (2000), Ancient Egyptian Materials and Technology Cambridge University Press, Cambridge.
- [4] Atakul, Ayşe; Küçükuysal, Ceren vd. (2012), Süs Taşları, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- [5] Balkan, Kemal (1941), “Talimi-Destâni Sümer Edebiyatının Şaheserlerinden Biri”, Sumeroloji Araştırmaları, Sayı 1 (881-912)
- [6] Bonewitz, Ronald Louis (2012), Nature Guide Rocks and Minerals, DK Publishing, United States.
- [7] Boson, G. G. (1938), “Edelstein (Halbedelstein)”, RIA, Cilt 2, Berlin.
- [8] Bottéro, Jean ve Kramer, Samuel Noah (1989), Lorsque les dieux faisaient l’homme: Mythologie mésopotamienne, Éditions Gallimard, Paris.
- [9] Brauns, F. (1973), Özel Mineraloji, Çev.: Yusuf Tatar, Çağlayan Basımevi, İstanbul.
- [10] CAD: The Assyrian Dictionary of the University of Chicago (Chicago 1956 ff.)
- [11] CDA: Black, J.; George, A. vd. (2000), A Concise Dictionary of Akkadian, Wiesbaden, Germany.
- [12] Charpin, Dominique (2013), “‘I Am the Sun of Babylon’: Solar Aspects of Royal Rower in Old Babylonian Mesopotamia”, Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos and Politics in the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia, (65-97)
- [13] Cholidis, Nadja (2003), “The Treasure of Ur From Mari”, Art of The First Cities The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, (139-164)
- [14] Çeçen, Salih ve Erol, Hakan (2018), “Kültepe’den Değişik Bir Ticari Mal Listesi (Kt n/k 1697)”, ArAn, Sayı 2. (53-75)
- [15] Çeçen, Salih; Gökçek L. Gürkan vd. (2020), “Marqasi’den Namburbi Ritüeline Ait Bir Tablet: Nisan Ayında Görülen Yılanın Uğursuzluğu”, ArAn, Sayı 2, (157-175)
- [16] Çeçen, Salih ve Gökçek, L. Gürkan (2021), “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Bir Zenginlik Alameti: Lapis Lazuli Taşından Mühür”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute, Sayı 72, Eylül. (83-90)
- [17] Çınardalı-Karaaslan, Nazlı (2013), “Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma”, Belleten, Sayı 278, Nisan. (15-72)
- [18] Dardeniz, Gonca ve Öztan, Aliye (2020), “Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri Üzerine Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirmeler”, Belleten, Sayı 301, Aralık. (837-886)
- [19] DACG: Thompson, R. C. (1936), A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology, Oxford University Press, Oxford.
- [20] Dilek, Yeşim (2019), Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler, Selçuk Üniversitesi, Konya. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [21] Dilek, Yeşim ve Bahar, Hasan (2019), “Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Sayı 3, (1340-1372)
- [22] Dilek, Yeşim (2022), “Eski Mezopotamya ve Eski Mısır’da Mavi Renk Kullanımının Sembolik Anlamları”, OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, Mart. (163-179)

- [23]Duffin, C. J. (2014), “The pharmaceutical use of the Lapis Lazuli in the Ancient East”, *Pharmaceutical Historian*, Sayı 4, (84-87)
- [24]Eliade, Mircea (2009), *Dinler Tarihine Giriş*, Çev.: Lale Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- [25]Eliade, Mircea (2020), *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Çev.: Mehmet Emin Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- [26]ePSD: Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary Project
<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html> (Philadelphia)
- [27]ETCSL: Electronic Text Corpus of Sumerian Literature <<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk>> (Oxford)
- [28]Farber, Gertrud (1984), “Another Old Babylonian Childbirth Incantation”, *JNES*, Sayı 4, (311-316)
- [29]Goff, Beatrice L. (1956), “The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Sayı 1/2, (1-39)
- [30]Günbattı, Cahit (2017), *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- [31]Gürgen, İlknur (2022), “Eski Çağ Renkleri ve Anlamları”, *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Mart. (259-275)
- [32]Herrmann, G. ve Moorey, P.R.S. (1980-1983), “Lapislazuli. B. Archäologisch”, *RIA*, Cilt 6, Berlin.
- [33]Herrmann, Georgina (1968), “Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade”, *Iraq*, Sayı 1, Bahar. (21-57)
- [34]Jacobsen, Thorkild (1976), *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven and London.
- [35]Kurt, Hüseyin ve Arık, Fetullah (2015), *Mineraloji*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- [36]Leick, Gwendolyn (1991), *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge, London and New York.
- [37]Liverani, Mario (2014), *The Ancient Near East History, Society and Economy* Translated by Soraia Tabatabai, Routledge, New York.
- [38]Manutchehr-Danai, Mohsen (2009), *Dictionary of Gems and Gemology*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- [39]MSL: Landsberger, Benno; Reiner, Erica vd. (1970), *The Series HAR-ra = hubullû: Tablets XVI, XVII, XIX and Related Texts*, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici, Rome.
- [40]Moorey, P.R.S., (1999), *Ancient Mesopotamian Materials and Industries The Archaeological Evidence*, Eisenbrauns, Winona Lake.
- [41]Morkoç, Ayşe Nur ve Uyanık, Hatice (2021), “Tunç Çağı’nda Mezopotamya ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 4, (1785-1799)
- [42]Oshima, Takayoshi (2012), “Another Attempt at Two Kassite Royal Inscriptions: The Agum-Kakrime Inscription and the Inscription of Kurigalzu the Son of Kadashmanharbe”, *Annual Of Ancient Near Eastern, Old Testament, and Semitic Studies*, (225-268)
- [43]Pfitzner, Judith (2019), “The Use of ellum, ebbum and, namrum in the Sign List Diri”, *KASKAL*, Sayı 16, (237-257)
- [44]Postgate, Nicholas (2019), “Mesopotamian Petrolog: Stages in the Classification of the Material World”, *Cambridge Archaeological Journal*, Sayı 2, (205-224)
- [45]Potts, Daniel T. (1997), *Mesopotamian Civilization The Material Foundations*, The Athlone Press, London.

- [46] Rainey, Anson F. (2015), *The El-Amarna Correspondence A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*, Brill, Leiden-Boston.
- [47] Rapp, George (2009), *Archaeomineralogy*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- [48] RIME I: Frayne, Douglas (1998), *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, University of Toronto Press, Toronto.
- [49] Rosen, Lissie Von (1988), *Lapis Lazuli in Geological Contexts and in Ancient Written Sources*, Paul Åströms förlag, Sweden.
- [50] Rosen, Lissie Von (1990), *Lapis Lazuli in Archaeological Contexts*, Paul Åströms förlag, Sweden.
- [51] Röllig, W. (1980-1983), "Lapislazuli. A. Philologisch", *RIA, Cilt 6*, Berlin.
- [52] Schramm, Wolfgang (2010), *Akkadische Logogramme*, Georg-August-Universität, Göttingen.
- [53] Schuster-Brandis, Anais (2003), "Tupfen und Streifen Erkenntnisse zur Identifikation von Steinamen aus der Serie abnu šikinšu „Der Stein, dessen Gestaltung. . .'", *AoF, Sayı 2*, (256-268)
- [54] Schuster-Brandis, Anais (2008), *Steine als Schutz- und Heilmittel Untersuchung zu ihrer Verwendung in der Beschwörungskunst Mesopotamiens im 1. Jt. V. Chr.*, Ugarit-Verlag, Münster.
- [55] Schwemer, Daniel (2013), "Prescriptions and Rituals for Happiness, Success, and Divine Favor: The Compilation A 522 (BAM 318)", *JCS, Sayı 65*, (181-200)
- [56] Scurlock, JoAnn (1991), "Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing with some of the perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia", *Incognita, Sayı 2*, (135-185)
- [57] Steinkeller, Piotr (1982), "The Question of Marḥaši: A Contribution to the Historical Geography of Iran in the Third Millennium B.C.", *ZA, Sayı 2*, (237-265)
- [58] Steinkeller, Piotr (2013), "New Light on Marḥaši and its Contacts with Makkan and Babylonia", *Aux marges de l'archéologie. Hommage à Serge Cleuzious, Travaux de la Maison René-Ginouvès*, (261-274)
- [59] Şahin, Hasan Ali (2020), "Eski Mezopotamya Ticaret Yolları", *Journal of Universal History Studies, Sayı 3*, (84-98)
- [60] Thavapalan, Shiyanthi; Stenger, Jens vd. (2016), "Color and Meaning in Ancient Mesopotamia: The Case of Egyptian Blue", *ZfA, Sayı 2*, (198-214)
- [61] Thavapalan, Shiyanthi (2019a), "Stones from the Mountain, Stones from the Kiln: Colours in the Glass Texts from Ancient Mesopotamia", *The Value of Colour Material and Economic Aspects in the Ancient World*, (177-200)
- [62] Thavapalan, Shiyanthi (2019b), *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, Brill, Leiden-Boston.
- [63] Uhlig, Helmut (2018), *Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler*, Çev.: Nilgün Ersoy, Totem Yayınları, İstanbul.
- [64] Uyanık, Hatice ve Morkoç, Ayşe Nur (2021), "Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 45*, (160-181)
- [65] Van Buren, E. Douglas (1945), *Amulets in Ancient Mesopotamia*, *Orientalia, Nova Series, Sayı 14*, (18-23)
- [66] Van Dijk, J. (1983), *Lugal Ud Me-Lám-Bi Nır-Ĝál: Le récit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Création Texte, Traduction Et Introduction Tome I*, E.J. Brill, The Netherlands.

- [67] Winter, Irene (1999), “The Aesthetic Value of Lapis Lazuli in Mesopotamia”, *Cornaline et pierres précieuses: La Méditerranée de l’Antiquité à Islam*, (43-58)
- [68] Woods, Christopher (2009), “At the Edge of the World – Cosmological Conceptions of the Eastern Horizon in Mesopotamia, *JANER*, Sayı 2, (183-239)
- [69] Woolley, Leonard (1934), *Ur Excavations: Volume II, The Royal Cemetery: A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated Between 1926 and 1931 Text*, British Museum, London.
- [70] Yıldırım, Nurgül (2014), *Kültepe Tabletlerinde Geçen Süs Eşyaları ve Bunların Ticareti*, Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).